

छात्र प्रबोधन

सौर चैत्र शके १९२०
वर्ष ६ अंक ९

वासंतिक
विशेषांक

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी अभिनव मासिक !

या चित्रासंबंधीच्या विविध स्पर्धासाठी पान क्र. २ पाहा.

प्रकाशचित्रकार : चित्र-१ : श्री. विवेक नारळकर. चित्र-२ : डॉ. एम्. कानिटकर

ॐ

इवली शल्ये रुपती खुपती,
मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख लेऊनी
ने ज्योतिर्जगतात ।

संपादक, प्रकाशक
महेंद्र सेठिया

संपादक मंडळ

महेंद्र सेठिया B.E.,M.Ed

विवेक पोंक्षे M.Sc.,M.Ed

अनघा लवळेकर M.A.,B.Ed

शैजला देशमुख M.A.,M.Ed

मुखपृष्ठ - श्री. प्राणेश जोशी

आतील चित्रे - भास्कर सगर

अक्षर जुळणी

प्रिंट लिंक, पुणे

संपर्क पत्ता

'छात्र प्रबोधन'

ज्ञान प्रबोधिनी

५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

☎ ०२१२-४७७६९९, ४७८०९५

प्रकाशन दिनांक

राष्ट्रीय सौर ११ चैत्र, शके १९२०.

१ एप्रिल १९९८.

वर्गणी

भारतात

वार्षिक-रु. १२५/- द्वैवार्षिक-रु. २४०/-

त्रैवार्षिक-रु. ३५०/- आजीवन-रु. २०००/-

भारताबाहेर - वार्षिक - ३० डॉलर

वर्ष ६ अंक ९

सौर चैत्र

शके १९२०

छात्र प्रबोधन

वासंतिक विशेषांक

अंतरंग

२

संवाद

३

कथा - एका छोट्या मुलाचे साहस : श्री. विजय देवधर

१०

सप्तकोटिश्वर : श्री. शं. रा. देवळे

११

२१ व्या शतकातील आव्हाने : डॉ. पंडित विद्यासागर

१५

कथा - बोहारीण : कु. देविका देशपांडे

१७

आम्ही चालवू हा पुढे वारसा :

आपल्या कर्तृत्वाने, विविध क्षेत्रे गाजवणाऱ्या ज्येष्ठ कलाकारांविषयी त्यांच्या सुकन्या-सुपुत्रांनी व्यक्त केलेली मनोगते... ज्ञानदा नाईक, विक्रम गोखले, कीर्ती शिलेदार

२६

कविता पानोपानी

वसंतोत्सव : श्री. रवीन्द्र भट, वसंतऋतुचे गाणे : श्री. वि. म. कुलकर्णी
चढूया डोंगर-कडे : - डॉ. संगीता बर्वे, माझा गाव : श्री. इंद्रजित भालेराव
व्यक्तिविकासाचे आगळे साधन-कबड्डी : डॉ. विवेक कुलकर्णी

२८

विज्ञान कथा-अंधारातील तीर : डॉ. संजय ढोले

३१

मी? लाख उत्पादक कीडा : श्री. पुरुषोत्तम जोशी

३७

काही बोलायचे आहे : प्रा. चारुता पुराणिक

३९

कथा - शिवभूषण : श्री. निनाद बेडेकर

४३

विज्ञान प्रयोग : साबणाचे फुगे

४८

आधी बीज एकले ! : डॉ. कांचनगंगा गंधे

४९

रोज किती वीज वापरता? : प्रा. सविता देशपांडे

५२

श्रीलंका - सख्खा शेजारी : श्री. विजय जठार

५३

मर्मबंधातील ठेव : दीर्घकथेचा भाग - २: कु. केतकी आपटे

५६

ज्ञान व्यवहाराचे - रेशनकार्ड : सौ. वर्षा कुलकर्णी

५७

वाचलेच पाहिजे असे काही - नटसम्राट : कु. श्रद्धा पाटील

६०

स्वातंत्र्याचा महावृक्ष : डॉ. कल्याण इनमदार

६१

उपक्रम व स्थानिक पत्ते

६४

नवी तिथी, नवा मास, नवे वर्ष, ऋतु नवा । आणि का मिरवावी ना! रूपश्री ही नवी तुवा ॥

मुखपृष्ठ व मलपृष्ठाच्या आतील प्रकाशचित्र (फोटोग्राफ्स) पाहिलीत का? ती तुम्हाला आवडलीत का?

☀ तुम्हाला या प्रकाशचित्रांना काय बरं नाव द्यावंसं वाटतं? प्रत्येकाला स्वतंत्र अन् त्या त्या पानांवरच्या प्रकाशचित्रांना मिळून एकत्र सुद्धा! तर असं छानसं, समर्पक 'शीर्षक' लिहून पाठवा.

☀ तसंच ही चित्रं पाहिल्यावर तुम्हाला त्यांचं ललित भाषेमध्ये छानसं वर्णन करता येईल का? 'चित्राचं रसग्रहण' सुमारे १०० शब्दांपर्यंत तुम्ही लिहून पाठवा.

☀ तुमच्यापैकी अनेकांना छान-छान कविता सुचतात, त्यांनी या चित्रांवर आधारित ४-८ ओळींच्या कविता तयार करून पाठवाव्यात आणि हे सगळं एका किंवा एकाहून अधिक प्रकाशचित्रांसाठी तुम्ही पाठवू शकाल.

प्रकाशचित्रांवर आधारित ३ स्पर्धा

स्पर्धा	बक्षिसे
	प्रथम द्वितीय तृतीय
शीर्षक द्या	२१/- १५/- १०/-
रसग्रहण करा	३१/- २१/- १५/-
कविता लिहा	२५/- २०/- १५/-

याशिवाय तुमच्याकडील 'प्रकाशचित्रे' पाठवा.

पशू-पक्षी-पाने-फुले यांचे क्लोजअप, निसर्गातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्रसंग, वैशिष्ट्यपूर्ण कलात्मक वास्तू, विविध वयोगटातील व्यक्तींचे हावभाव व अन्य दुर्मिळ क्षणचित्रे आपण अथवा आपल्या कुटुंबातील व्यक्तीने कॅमेऱ्याने टिपली असतील (नसतील तर या सुट्टीत अवश्य टिपा.) तर छात्र प्रबोधनकडे पाठवा. वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकाशचित्रांना आकर्षक बक्षिसे ! (प्रकाशचित्राची गुणवत्ता व त्यातील आशय या दोघांचाही विचार बक्षिसे देताना केला जाईल.) प्रकाशचित्रे पाठवताना ज्याने प्रकाशचित्र काढले आहे. त्याचे पूर्ण नाव, वय, पत्ता व प्रकाशचित्र कशाचे आहे ते कळवावे.

प्रिय प्रबोधक मित्रमैत्रिणींनो,

नुकतीच वार्षिक परीक्षा संपवून सुट्टीचा आनंद लुटायला

संवाद

तुम्ही सुरुवात केली असेल. त्याच सुमारास हा वासंतिक विशेषांक तुमच्या हातात पडतोय, याचाही तुम्हाला निश्चितच आनंद होत असेल ना ! तुमची सुट्टी सुरू होताना हा अंक तुम्हाला मिळावा म्हणून, दरवर्षीपेक्षा एक अंक अलिकडेच हा विशेषांक आपण प्रकाशित करत आहोत.

मागच्या अंकामध्ये परीक्षांच्या संदर्भात एक आवाहन केलं होतं, आठवतंय का? 'मी कॉपी करणार नाही, करू देणार नाही!' तुम्ही सर्वांनी स्वतः कॉपी केली नसेल, यापुढेही कधी करणार नाही याची आम्हाला खात्री आहे, पण इतर कोणी करणार नाही यासाठी तुम्ही काही प्रयत्न केलेत का? त्यात काय अडचणी आल्या? कितपत तुम्हाला ते जमलं? आपण एखादी चुकीची गोष्ट करणार नाही इतकं नुसतं ठरवून यापुढे भागणार नाही. चुकीची गोष्ट डोळ्यांसमोर घडत असताना आम्ही त्याकडे दुर्लक्ष करणार, पाठ फिरवणार, काना-डोळा करणार हे चालवून घेता कामा नये. आपल्या परीने आपण त्यासाठी काहीतरी धडधड केलीच पाहिजे. यावर्षी त्यासाठी जर आपली शक्ती कमी पडली असेल, मित्रांना गोळा करणं जमलं नसेल, तर तेही कसं करायचं हे शिकून घेऊयात. पण अन्यायाविरुद्ध, भ्रष्ट आचाराविरुद्ध काही आवाज विद्यार्थीदशेपासून आपण उठवला नाही, त्यादिशेने काही कृती आपण केली नाही, तसे करायचे असते हे शिकलोच नाही, तर पुढे भविष्यात जगणे मुश्किल होईल. तुमच्यापैकी ज्यांनी कोणी या परीक्षांच्या निमित्ताने अशी धडपड केली असेल, त्यांनी आवर्जून त्यांचे अनुभव आम्हाला कळवावेत.

सुट्टीची काय योजना आहे? तुम्ही म्हणाल, "आताच तर सुट्टी लागतीये, काही दिवस नुसता आराम करायचा, टी.व्ही. वरची सर्व चॅनेल्स बघण्यातच दिवसातले ८-१० तास सहज निघून जातील. अधूमधून वर्षभरातल्या अभ्यासाचा ताण हलका करायला हे सगळं हवंच की." ४-८ हे सगळं करण्यात कदाचित मजा येईलही. पण त्यानंतर... त्याचाही कंटाळा यायला लागेल. सुट्टी खायला उठेल. नकोनकोशी वाटायला लागेल. तुमच्या कोणाच्याच बाबतीत असं होऊ नये म्हणूनच, सुट्टीचाही चांगला विचार करायचा. ज्या गोष्टी वर्षभरात करायला जमल्या नाहीत त्यांची यादी करून, त्यातल्या कोणकोणत्या या सुट्टीत करायच्या हे ठरवा.

सुट्टीतली तुमची योजना, अनुभव आमच्यापर्यंत जरूर पोहोचवा. अन् वर्षभर अभ्यासामुळे पाठवायचे/लिहायचे राहून गेलेले पत्र आमच्यापर्यंत पोहोचू देत. म्हणजे हा संवाद दुतर्फा होईल.

शिविरांचा लाभ आपल्यापैकी अनेकजण घेतीलच. पण आपणही आपल्यापेक्षा छोट्या मुलामुलींसाठी शिविर घेऊन एकवेगळाच अनुभव या सुट्टीत मिळवा.

बरंय तर !

सस्नेह तुमचा

(महेंद्र सेठिया)

नसानसातून वाहू द्या हो, चैतन्याचे रूप नवे। कर्तृत्वाने गाऊ आपण, संकल्पांचे गीत सवे ॥

एका छोट्या मुलाचे मोठे साहस !

विजय देवधर

हेलन ब्रायननं ब्रेक लावून आपल्या मोटारीचा वेग कमी केला आणि ती हळूहळू थांबवली. बाहेर सोसाट्याचं वादळ आणि पाऊस यांचं संयुक्त थैमान चाललं होतं. पावसामुळे सभोवतालचा प्रदेश धूसर बनला होता. अन् त्यामुळे हेलनला दहा फुटांपलीकडलं काही दिसत नव्हतं.

हेलन ब्रायन, आपला पती आणि दहा वर्षांचा आपला मुलगा रॉडी यांच्यासह टेक्सासमध्ये, एका एकाकी प्रदेशामधल्या आपल्या मोठ्या फार्मवर राहात असे. तिथून काही मैलावर असलेल्या 'हॅपीटाऊन' या शहरात रॉडीची शाळा होती.

त्या दिवशी शाळेत रॉडीचा बेसबॉलचा सामना होता म्हणून हेलन त्याला घेऊन तिथं पोहोचली होती. पण ती तिथे पोहोचण्याच्या सुमारासच आकश काळच्या ढगांनी भरून आलं आणि जोरदार पावसास सुरुवात झाली. त्यामुळे साहजिकच रॉडीचा बेसबॉलचा सामना रद्द झाला. म्हणून मग शाळेपासून काही अंतरावर असलेल्या एका कॅफेमध्ये त्या दोघांनी आश्रय घेतला. पण पाऊस कमी होण्याऐवजी त्याचा जोर वाढतच गेला. रात्रीचे नऊ वाजले तरी पाऊस चालूच होता. मग दोघांनी त्या कॅफेमध्येच डिनर घेतलं आणि ते पाऊस थांबण्याची वाट पाहत बसले. पण पाऊस-वादळ काही कमी झाले नाही.

वादळ-पावसाच्या धोक्याच्या सूचना देणारे भोंगे वाजू लागले.

रात्रीचे दहा वाजून पस्तीस मिनिटं झाली. वादळ-पाऊस अद्यापही कमी झालेला नव्हता. आपण अद्यापही घरी परतलो नाही म्हणून आपला पती तिकडे फार्महाऊसवर काळजी करत बसलेला असेल, अशी चिंता हेलनला सतावू लागली आणि मग अखेरीस वादळ-पाऊस चालू असला तरी आता तिथून निघायचं असं हेलननं ठरवलं. त्याप्रमाणे रॉडीला घेऊन ती आपल्या मोटारीनं निघाली. हेलन ड्रायव्हिंग सीटवर बसली, तर रॉडी मागे बसला. मोटारीच्या सगळ्या खिडक्यांच्या काचा तिनं बंद करून घेतल्या आणि अरुंद अशा डांबरी रस्त्यावरून भर पावसामधून हेलननं आपली मोटार सोडली.

त्या रस्त्यावर काही मैल पुढे एक मोठा आणि रुंद असा ओढा होता. त्या ओढ्यावरून पलीकडे जाण्यासाठी एक छोटसा पूल होता. हेलनची मोटार त्या परिसरात पोहोचली तेव्हा पावसाचा जोर आणखीनच वाढला होता आणि अचानक आपली मोटार पाण्यात घुसली आहे अशी जाणीव हेलनला झाली. विंडशील्डवर पाणी साफ करणाऱ्या वायपर्सवरून तिनं समोर नजर टाकली. तेव्हा मोटारीच्या हेडलाईटच्या प्रकाशात समोरचा रस्ता पाण्यात बुडालेला आहे असं

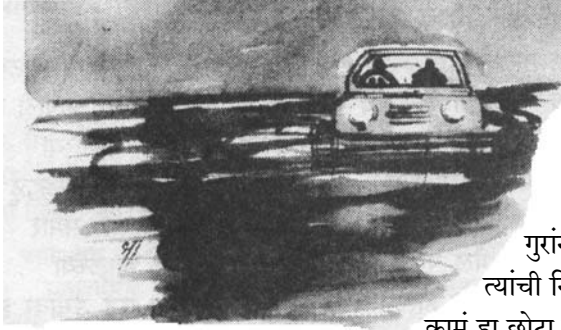
तिला दिसलं. तिच्या मोटारीची चाकं रस्त्यावरल्या पाण्यात निम्मी बुडतील एवढं पाणी तिथं होतं. समोर काही अंतरावर ओढ्यावर असलेला तो छोटसा पूल अस्पष्टपणे दिसत होता. हेलननं आजूबाजूला नजर टाकली. तिच्या मोटारीसभोवतालच्या पाण्याची पातळी वेगानं वाढत होती. अरे बाप रे! इथे तर पूर आलेला दिसतोय! हेलनच्या मनात विचार आला. रॉडी धास्तावलेल्या मनानं मोटारीच्या मागल्या सीटवर बसून होता. हेलनला आता आपली मोटार तिथं थांबवून चालणार नव्हतं. तेव्हा त्या पाण्यातून मोटार तशीच दामटत समोरच्या पुलाकडे जायचं तिनं ठरवलं. त्या पुलावरून एकदा पलीकडे पोहोचलो की मग सुटले ! अन् त्याप्रमाणे हेलननं आपली मोटार समोरच्या पुलाकडे जाणाऱ्या कॉजवेवजा सुपडीवरून हळूहळू पुढे नेण्यास सुरुवात केली. समोर असलेला तो पूल खालच्या ओढ्यापासून दहा फूट उंचीवर होता. 'जर आपण तिथे पोहोचू शकलो तर... तर आपण सुरक्षित राहू.' हेलनच्या मनात विचार आला. पाण्यातून आपली मोटार ती सावकाशपणे पुढे नेऊ लागली. तिची मोटार त्या पुलावर पोहोचली आणि हेलनच्या हृदयाचा एक ठोकाच चुकला! मोटार पाण्यातून वर येण्याऐवजी आणखीनच जास्त बुडाली होती. काहीतरी जबरदस्त घोटाळा होता. पाण्यातून बाहेर निघण्याऐवजी ते पुलावर पोहोचूनदेखील जास्त पाण्यात शिरले होते. पाण्याचा जोर तिथे जास्त होता,

अंधार हा दाटला जरी, हा दीप तयावर मात करी.

कारण निम्मा पूल पाण्याखालीच गेला होता.

‘रॉडीला धड पोहताही येत नाही!’ हेलनच्या मनात आलं. तसं मळ्यावरच्या घोड्यांना धुण्याच्या पाण्याच्या मोठ्या टाकीत तिनं त्याला हात-पाय मारायला शिकवलं होतं. पण तेवढंच! त्याला नीट पोहता येत नव्हतं!

अवघ्या चवथ्या इयत्तेत असेलला गोबच्या गालांचा रॉडी, मोटारीच्या मागल्या सीटवर भयभीत अवस्थेत बसला होता. त्याची मनःस्थिती विचित्र झाली होती. त्या दिवशी सकाळीच त्याचे वडील कॅन्सासला रवाना झाले होते. घरून निघण्यापूर्वी त्यांनी रॉडीला

जवळ घेतलं होतं आणि त्याच्या मुलायम केसांमधून हात फिरवत ते त्याला म्हणाले होते, “हे बघ पोरा! एक गोष्ट नीट लक्षात ठेव. आता माझ्या अनुपस्थितीत आपल्या मळ्यावर, आपल्या घरातला तूच एकमेव पुरुष आहेस. तेव्हा आपल्या आईची काळजी घे.”

एरवी रॉडी हे काम नेहमीच दक्षतेनं करीत असे. त्याचे वडील गुरं चरायला घेऊन जात किंवा आपल्या ट्रकच्या जोडधंद्यानिमित्त बाहेरगावी जात, तेव्हा धाकटा रॉडी एखाद्या पुरुषाच्या बरोबरीनं आपल्या आईला, मळ्यावरल्या कामात मदत करत असे. चारशे हेक्टर क्षेत्रफळ असलेल्या

मळ्याची

देखरेख

करण,

मळ्यावरल्या दोनशे

गुरांना चारापाणी देणं,

त्यांची निगा राखणं इत्यादी

कामं हा छोटा मुलगा तत्परतेनं

करीत असे. काही महिन्यांपूर्वीच

त्याच्या आईचं हेलनचं एक मेजर

ऑपरेशन झालं होतं. तेव्हा तर साऱ्या

मळ्याचा कारभार छोट्या रॉडीनं

एकट्यानंच पेलला होता. इतकंच

नव्हे, तर आई बेडरेस्ट घेत असताना

स्वयंपाकघराचा ताबा घेऊन

जेवणखाण बनण्याची जबाबदारीही या

चुणचुणीत पोराने उचलली होती परंतु आता अंधाऱ्या रात्री ओढ्याच्या पुराचं फुफाटणारं पाणी मोटारीला चहूबाजूनी घेरून टाकत असताना रॉडीला हताश,

निराश भावनेनं

ग्रासून टाकलं

होतं. त्याची सगळी

भिस्त आता आपल्या

आईवर होती.

त्यांची मोटार त्या पुलाच्या

ठीक मध्यभागी अडकली होती. ते

स्थान अर्थातच सुरक्षित नव्हतं.

अकस्मात मेघगर्जनेचा मोठा कडकडाट

झाला आणि आकाशात विजेचा

झगझगीत लोळ चमकला. काही क्षण

सभोवतालचा परिसर त्या प्रकाशात

उजळून निघाला आणि त्या प्रकाशात

हेलनला समोर ते दृश्य दिसलं त्यानं

तिची छातीच दडपली. मुसळधार

कोसळणाऱ्या पावसामुळे त्या

ओढ्याचं फुफाटणाऱ्या एका छोट्या

नदीतच रूपांतर झालं होतं. त्याचं पात्र

सुमारे सहाशे फूट रुंदावलं होतं!

“देवा! आम्हाला मदत कर!”

हेलननं देवाची करुणा भाकली.

मोटारीची ‘अँटोमॅटिक ट्रान्समिशन’

कर्तृत्वाच्या विश्वासावर, अविचल श्रद्धा भक्तिबळावर, कळिकाळाशी टक्कर देईन, सावरीन कोसळते गगन.

यंत्रणा तिनं 'लो' वर ठेवली आणि अॅक्सलरेटर अगदी तळापर्यंत दाबला. मोटारीच्या इंजिनातून एक जोराची पण दबकी घरघर आली आणि ते एकदम बंद पडलं ! मोटारीचं बॉनेट पाण्याखाली गेलेलं असल्यानं इंजिन पाण्यात पूर्णपणे बुडालं होतं आणि थंड पडून ते बंद झालं होतं. त्यातच भर म्हणून आता खालच्या बाजूनं मोटारीमध्ये पाणी शिरण्यास सुरुवात झाली होती. आत शिरणारं पाणी वेगानं आतल्या सीटसच्या पातळीच्या दिशेनं वर चढत होतं. आता विचार करण्यास वेळ नव्हता! मोटारीच्या आत पाण्यात बुडण्याची भीती जास्त का बाहेर याबद्दल विचार करण्यास अवसर नव्हता. हेलन आणि रॉडी दोघांचीही मोटारीमधून त्वरेनं बाहेर पडण्याची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी मोटारीची दारं उघडण्याचा प्रयत्न केला. पण ती उघडेनात. ते पाहून ती दोघं घाबरली. रॉडी मागच्या सीटवरून पुढल्या सीटवर आला. मग दोघांनी मोटारीच्या खिडक्यांच्या काचा खाली उतरवल्या. त्याबरोबर पाण्याचे लोट त्यांच्या मोटारीच्या अंतर्भागात शिरले. आता मोटारीच्या आत आणि बाहेर पाण्याचा दाब सारखा झाला होता आणि म्हणूनच पुढच्या सीटजवळच्या दाराचं हँडल दाबून रॉडीनं ते ढकललं, त्याबरोबर ते पटकन उघडलं. त्या दारामधून सावधपणे ती दोघं खाली उतरली होती की तिथे पाण्याचा वेग कमी होता. मोटारीच्या दोन्ही टोकांकडून पाण्याचे लोंढे फुफाटत वाहत होते, परंतु मोटारीचा मधला

भाग एखाद्या बांधाप्रमाणे आडवा आला असल्यानं त्या बाजूला पाण्याचा वेग थोपवला गेला होता. थोडक्यात मोटारीची आडवी बाजू एखाद्या पुढीलप्रमाणे पाण्याचा वेग अडवून धरत होती. त्यामुळे हेलन आणि रॉडी ही दोघं मोटारीच्या आडोशाला संथ पाण्यात उभी होती. हेलनच्या कमरेइतकं तर रॉडीच्या छातीइतकं पाणी तिथं होतं. हेलननं रॉडीला एका हातानं आपल्या शरीराशी घट्ट धरून ठेवलं होतं.

“मला घट्ट धरून राहा!” हेलन मोठ्यानं ओरडून रॉडीला म्हणाली.

“पुलाच्या कठड्याच्या आधारांनं आपल्याला आता पलीकडे जावं लागेल.”

पण मोटारीच्या आतून ती दोघं बाहेर पडली मात्र – मागून वेगानं येणाऱ्या पाण्याच्या लोंढ्यामुळं एकदम ती वर उचलली गेली आणि काय घडतंय हे कळण्याच्या आतच पाण्याच्या लाटेवर स्वार होऊन पुलाच्या कठड्यावरून, खाली कोसळणाऱ्या धबधब्यावरून ती एकदम खाली फेकली गेली. एखाद्या बाहुल्यांप्रमाणे त्यांचे देह दहा फूट उंचीवरून खाली आले. हेलननं आपला उजवा हात घाबरून बाजूला फेकला आणि अंधारातच रॉडीचा देह तिच्या हाताला लागला. त्याबरोबर तिनं त्याच्या कमरेभोवती हात घालून त्याला आपल्याजवळ खेचलं. ती दोघं वरनं जी खाली आली ती फुफाटणाऱ्या पाण्याच्या वेगात सापडून ओढ्याच्या एका तीरावर असलेल्या काटेरी तारेच्या

कुंपणावर जाऊन आदळली. अंधारातच हेलनच्या हाताला त्या कुंपणाची एक तार लागली. ती धरण्याचा तिनं प्रयत्न केला. ती तार तिनं धरलीही. पण त्या तारेच्या काट्यांनी तिच्या तळहाताची त्वचा फाटून हात रक्तबंबाळ झाला! पण तरीही वेदनांची पर्वा न करता तिनं ती तार घट्ट धरून ठेवली. एका हातानं रॉडीला स्वतःशी घट्ट धरून दुसऱ्या हातानं त्या काटेरी तारेच्या अनुरोधानं त्या कुंपणाच्या एका भक्कम लाकडी खांबापर्यंत ती पोहोचली.

“या खांबाभोवती तुझ्या हातापायांची आढी घाल !” हेलननं ओरडून रॉडीला फर्मावलं. मग त्याच्या पाठीशी आपलं शरीर भिडवत हेलननं त्या खांबाला हातांनी घट्ट मिठी मारली. त्या खांबाच्या आणि स्वतःच्या शरीराच्यामध्ये तिनं रॉडीचा देह घट्ट धरून ठेवला.

तुफानी वादळ, घोंघावणारा वारा, आजूबाजूनं उसळणारं, फुफाटणारं थंडगार पाणी यामुळं हेलन आणि रॉडी या दोघांची अवस्था फारच वाईट झाली होती. पाण्यानं ती दोघं संपूर्णपणे भिजली होती आणि भरारणारा वारा त्यांच्या अंगाला झोंबत होता. पण तशाही स्थितीत ती दोघं कुंपणाच्या त्या लाकडी खांबाला घट्ट लागून बसली होती.

मध्यरात्र उलटून गेली. या विचित्र संकटाच्या धक्क्यामुळं, गारठ्यामुळं आणि अति मानसिक तणावामुळं हेलनची अवस्था आता जास्तच वाईट झाली होती. पण त्याही परिस्थितीत ती

आकाश जरी माझ्यावर कोसळले तरी कोसळलेल्या आकाशाशी, ढिगाऱ्यावर पाय रोवून सामना करीन मी परिस्थितीशी.

अचानक एकदम तल्लख बनली. रॉडी तिच्या मिठीमध्ये अवघडल्यामुळं मधून मधून वळवळ करत होता. त्याला ओरडून ती म्हणाली,

“हे बघ! रस्त्याच्या त्या टोकाकडून कुठल्यातरी वाहनाच्या हेडलाईटसचे प्रखर प्रकाशझोत दिसतायत.”

डिक् रात्जेन नावाचा ब्रायन कुटुंबियांच्या मळ्याशेजारीच राहणारा एक माणूस आपल्या ट्रेलर ट्रकमधून काही घोड्यांचा ताफा घेऊन न्यू मेस्किकोहून घरी परतत होता. पुलावरून ओढ्याचं पाणी वाहत आहे याची कल्पना नसल्यानं त्याचा ट्रक पाहता पाहता पुलावर पोहोचलादेखील! पुलावरच्या पाण्याच्या ओढीमुळं त्याचा ट्रेलर ट्रक थोडासा थडथडला. पण रात्जेननं अॅक्सलरेटर जोरानं दाबून तो तसाच पुढे दामटला. पाण्यातून एखाद्या तीराप्रमाणे घुसत त्याचा ट्रक पुलावर अडकलेल्या हेलनच्या सेडन गाडीजवळून जोरात पुढे गेला. पाण्यात अर्धी बुडलेली ती गाडी ट्रकच्या हेडलाईटसच्या प्रकाशात त्याला क्षणार्ध दिसली आणि ती हेलन ब्रायनची गाडी आहे हे त्यानं तात्काळ ओळखलं.

पुलावरनं जाणारा रात्जेनचा ट्रेलर ट्रक हेलन आणि रॉडी दोघांनीही पाहिला. त्यांनी मदतीसाठी मोठमोठ्यानं ओरडून हाका मारल्या. पण ट्रकमधल्या डिक्ला त्या काही ऐकू गेल्या नाहीत. क्षणार्धात डिक्चा ट्रक तो पूल ओलांडून पाणी कापत

पलीकडे गेला. ते पाहून हेलन आणि रॉडीची भयंकर निराशा झाली.

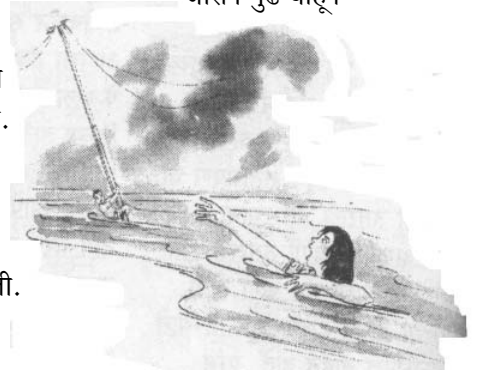
इकडे पुलावरून ट्रक दामटताना डिक् रात्जेननं हेलनची गाडी पुलावर पाण्याच्या लोंढ्यात अडकलेली पाहिली होती. त्यामुळे पुलावरून, ओढ्याच्या पात्राच्या बाहेर पडताच तो तातडीनं तिथल्या कौंटी शेरीफच्या कचेरीत गेला आणि हेलन ब्रायनची गाडी पुलावरच्या ओढ्याच्या पुरात अडकल्याचं त्यानं शेरीफला सांगितलं. त्याबरोबर शेरीफनं आपल्या एका माणसाला एका ट्रक मधून तातडीनं त्या ठिकाणी रवाना केलं. शेरीफचा तो माणूस त्या पुलाच्या परिसरात पोहोचला. पुलावर अडकलेल्या गाडीकडे त्यानं आपल्याजवळच्या फ्लॅशलाईटचा प्रखर प्रकाशझोत फेकला, पण त्या गाडीच्या अंतर्भागात कुणीच नसल्याचं त्याला दिसलं. तेव्हा मग उजाडल्यावर शोध घ्यावा अशा विचारानं तो परत माधारी फिरला.

रात्जेनचा ट्रक निघून गेला. त्यानंतर काही वेळानं आणखी दुसरा एक ट्रक गेला. दोन्ही वेश हेलन व रॉडीने मदतीसाठी मोठमोठ्यानं हाका मारल्या, पण त्यांच्या हाका कुणालाच ऐकू गेल्या नाहीत. त्यांची स्थिती आता आणखीनच बिकट बनली होती. कारण ओढ्याच्या पाण्याची पातळी आता वाढत चालली होती. कुंपणाच्या ज्या लाकडी खांबाला लगटून ती दोघं बसली होती तो खांब मुळातून गदगद हलू लागला होता. तो उखडण्याचीच चिन्हे होती. ते पाहून हेलन आणि रॉडी दोघांनी

घाबरली.

“आपल्याला आता इथून हलावं लागेल.” हेलन मोठ्यांदा ओरडली आणि एका हातानं रॉडीला घट्ट धरून दुसऱ्यानं हातानं काटेरी तारेचा आधार घेत, पकड न सुटू देता ओढ्याच्या प्रवाहाच्या दिशेनं ती पुढे सरकू लागली. तारेच्या त्या कुंपणाच्या कडेकडेनं पाण्यामधून तरंगत त्या दोघांनी सुमारे सव्वादोनशे फुटांचं अंतर कापलं. तिथे पाणी थोडंसं होतं आणि अचानक सुमारे तीन फुटांवर हेलनला टेलिफोनचा एक खांब दिसला. तिनं रॉडीला त्या खांबाकडे ढकललं आणि धपापत्या स्वरात ती त्याला म्हणाली. “तो खांब पकड, रॉडी; आणि त्याला घट्ट धरून बस आणि तो खांब सोडू नकोसSS.”

रॉडीनं तो खांब पकडला आणि हातापायांची आढी घालून तो त्या खांबाला लगटून बसला. हेलनला आता मात्र भारी अशक्तपणा जाणवू लागला होता आणि तिचा जो तळहात काटेरी तारेमुळं फाटला होता, त्यामुळे तिची तारेवरची पकड अचानक सुटली! त्याबरोबर ओढ्याच्या वेगवान पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर ती एकदम जोरानं पुढं वाहून

मानवतेच्या सेवेमधुनी प्रभूस ज्याने अधिष्ठापले, यशोमंगल कर्तृत्वातून चांदण्याचे फूल उमलले.

गेली. तिला फक्त एकदा किंचाळण्याएवढाच अवधी मिळाला, “तू आहेस तिथेच थांब, रॉडी ! घट्ट धरून बस आणि तिथून हलू नकोसSSS!”

दुसऱ्याच क्षणी ओढ्याच्या पाण्यातून वाहात जात अंधारात ती दिसेनाशी झाली. आपली आई पाण्याच्या वेगवान प्रवाहात वाहून गेलेली पाहताच तो बिचारा छोटा मुलगा भयंकर घाबरला.

आईच्या शोधासाठी रॉडीने त्या टेलिफोनच्या खांबावरली पकड सोडली. तसा तो पण पाण्याच्या त्या वेगवान प्रवाहातून वाहात जाऊ लागला. जीवाच्या आकांतांन आजूबाजूला हात फेकत अंधारात तो आपल्या आईचा शोध घेण्याचा नि तिच्यापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करू लागला. लांबून त्याला तिच्या किंकाळ्या ऐकू येत होत्या.

सुमारे तीनशे फूट पुढे हेलन हळूहळू फिरणाऱ्या एका भोवऱ्यात फिरत उताणी तरंगत होती. आपण त्या भोवऱ्याच्या तळाशी जाऊन कितीदा वर आलो ते काही तिला उमजत नव्हतं. ती इतकी विलक्षण थकली होती की सर्व प्रयत्न सोडून द्यावेत आणि देह सैल सोडून सरळ झोपून जावं, असं तिला वाटत होतं. भयानं ती किंचाळू लागली. तिच्या किंकाळ्यांच्या अनुरोधानं अखेर रॉडी पण हात-पाय मारत त्याच भोवऱ्यात जाऊन पोहोचला. अचानक हेलनला आपल्या मानेखाली एका बळकट हाताचा आधार जाणवला. “आता

घाबरू नकोस आई!” धापा टाकत तिला दिलासा देत रॉडी म्हणाला, “मी तुला सुरू देणार नाही. देव आपल्या दोघांची काळजी घेईल.”

त्याचवेळी मागून येणाऱ्या वेगवान लोंढ्यानं त्या दोघांना त्या भोवऱ्यातून पुढे ढकललं आणि ती दोघांही पाण्यातून वाहत पुढे जाऊ लागली. एका हातानं आपल्या आईला धरून एक हात व दोन्ही पाय जोरजोराने मारत रॉडी पाण्याच्या पृष्ठभागावर राहण्याचा आकांती प्रयत्न करू लागला. त्याचं ते पोहणं विलक्षण अशा ‘मैरथॉन’ प्रकारातच मोडणारं होतं. पण काहीच मिनिटांमध्ये त्याला दम लागला आणि आपल्याला आईसकट पाण्यातून बाहेर पडता येणार नाही अशी निराशाजनक जाणीव त्याला होऊ लागली. पण तेव्हाच त्याला आपल्या वडिलांचे शब्द आठवले, “आपल्या आईची काळजी घे!” आणि त्याबराबेर आपल्या आईला वर ढकलत तो पुन्हा वेगानं हातपाय मारू लागला. पण हळूहळू परत त्याची दमछाक होऊ लागली आणि त्याला रडू फुटलं.

“आता माझ्याच्यानं पुढं जावणार नाही. खरंच नाही!” तो स्फुंदत स्वतःशीच म्हणाला. पण तरीही त्याचे पाय व एक हात पाणी कापतच होता! सतत तीन तास आपल्या आईला सावरून धरत तो मधेमधे दम खात हात-पाय मारत राहिला. मिट्ट काळोखातून आपण कुठे जातो आहोत ते त्याला समजत नव्हतं. हेलनही त्यावर भार पडू नये म्हणून शक्य तितके हात-पाय मारत होती.

पहाटेचे साडेतीनच्या सुमारास पाण्याच्या त्या प्रवाहानं रॉडीला आणि त्याच्या आईला त्यांच्या मोटारीपासून तीन किलोमीटर दूर उथळ पाण्यात आणून सोडलं. तिथं पाण्याला अजिबात वेग नव्हता. दोघांही विलक्षण थकली होती, इतकी की उठून उभं राहण्याचं त्राणही दोघांमध्ये उरलं नव्हतं. तिथं पाण्याची पातळी फक्त दीड फूट असल्यानं ती दाघं आता हात-गुडघ्यांवर रांगत पुढे सरकू लागली. चौफर पाणी होतं आणि चोहीकडे मिट्ट काळोख पसरला होता. मात्र आता हेलनचं अवसान सुटू लागलं. ती विलक्षण थकली होती, तिच्या सबंध शरीराला रग लागली होती. थकल्यानं कित्येकदा पाण्यात ती पालथी कोसळू लागली. “तू पुढे जाऊन काही मदत मिळते का ते पहा. तोवर मी इथे पाण्यात बसून राहते. मदत घेऊन तू परत ये.” ती रॉडीला म्हणाली. पण तिला एकटं सोडून जाणंही विचारापलीकडली गोष्ट होती. दमून हेलनचा पुढे झोक गेला की रॉडी तिला आधार देऊन तिचं डोकं पाण्याच्या वर उचलून धरी! त्या उथळ पाण्यातून रांगत, सरपटत, मधेच दम खात थांबत ती दोघं हळूहळू पुढे सरकू लागली.

पहाटेचे पाच वाजले! आणि पहाटेच्या उजेडात एका घराची काळोखी बाह्याकृती रॉडीच्या दृष्टीस पडली. ती आकृती पाहून रॉडी हर्षानं आपल्या आईला म्हणाला, “आई! ते बघ, एक घर दिसतयं!”

हाता-गुडघ्यांवर रांगत ती दोघं त्या

अंतःस्फूर्ती असे प्रेरणा । स्वयंचलित ही जशी यंत्रणा । अपार शक्ती तिच्यात असते । कार्ये कराया समर्थ करते.

घराच्या निकट पोहोचली. त्या घराच्या पुढल्या पटांगणात जाताच ते घर बंद असून त्याची दारे नि खिडक्या लावलेल्या आहेत असं त्यांना आढळलं. रात्रभराच्या त्या भयंकर अनुभवां आणि आलेल्या मानसिक ताणामुळं श्रांतक्लांत होऊन त्या घरासमोरच्या पटांगणात सुमारे वीतभर पाण्यात हेलन उताणी पसरली आणि दम खाऊ लागली. आपणही तिच्याशेजारी पडावं असा मोह रॉडीला झाला. कारण तोही तिच्या इतकाच थकला होता. पण त्याऐवजी हातागुड्यांवर रांगत त्या घराला वळसा घालून तो त्या घराच्या पिछाडीला पोहोचला. तेव्हा तिथे त्याला एक पोर्च दिसलं. पोर्चची जमीन सिमेंटची होती नि पाण्यानं भिजलेली होती. पोर्चमध्येच त्याला वाळलेल्या गवताच्या काही गंज्याही दिसल्या. मग तो पुन्हा घराच्या पुढल्या भागात आला. अतिश्रमानं ग्लानी आल्यामुळे हेलन जवळजवळ बेशुद्धावस्थेला पोहोचली होती. रॉडीनं तिच्या दोन्ही काखांमध्ये हात घालून मोठ्या प्रयासानं ओढत-खेचत तिला कशीतरी घरापाठच्या पोर्चमध्ये नेली. तिथल्या गवताच्या काही गंज्या सोडवून, ते गवत तिथल्या ओल्या जमिनीवर अंथरून, त्यानं गवताची गादी तयार केली आणि त्या गादीवर ओढून आणत त्यानं आपल्या आईला झोपवलं. “इथं पडून रहा. इथं तुला बरं वाटेल.” तो तिला म्हणाला गवताच्या एकदोन गंज्या सोडवून त्यातलं गवत त्यानं तिच्या अंगावर

ब्लॅकॅटसारखं पांघरलं, “यानं तुला ऊब येईल.” तो तिला म्हणाला आणि मग तो तिच्याजवळ बसून राहिला.

थोड्याच वेळानंतर फटफटीत उजाडलं. आता पाऊस थांबला होता. पावसाचं पाणीदेखील ओसरू लागलं होतं आणि दिवसाच्या स्वच्छ प्रकाशात प्रथमच रॉडीला आपल्या आईची किती भयंकर अवस्था झालीय हे दिसलं. तिचा डावा तळहात फाटून रक्तबंबाळ झालेला होता. तसंच त्या हातावर, दंडावर काटेरी तारेचे मोठे मोठे ओरखडे उठल्यानं तो सुजला होता. तिच्या फ्रॉकवर जागोजाग रक्ताचे डाग पडले होते. तिच्या हातामधून खूपच रक्तस्राव झाला होता. तिचा चेहरा पांढरा फटफटीत पडला होता. अतिश्रमांमुळे तिला झोप लागली होती. रॉडीनं तिला हलवून जागं केलं. “आई! आई! ऊठ! तुला आता प्रथम हॉस्पिटलात न्यायला हवं. एव्हाना लोक आपला शोध घेत असतील. त्यांना दिसू शकू अशा ठिकाणी आपण जायला हवं. चल, ऊठ.”

आधार देऊन त्यानं आईला उठवलं. नंतर तिच्या कमरेभोवती हात घालून आधार देत त्याने तिला त्या घराबाहेर नेलं. त्या घरासमोरून जाणाऱ्या रस्त्यावरून हळूहळू चालत ती दोघं काही अंतरावर पोहोचली, तोच डिक् रात्नेनं आणलेल्या शोधपथकाशी त्यांची गाठ पडली. त्या वेळी सकाळचे साडेआठ वाजले होते. त्यांच्या त्या सत्त्वपरीक्षेला सुरुवात झाल्यानंतर तब्बल आठ तासांनी

त्यांची त्या संकटातून मुक्तता झाली होती. एका ॲम्ब्युलन्समधून त्या दोघांना त्या परिसरात असलेल्या एका हॉस्पिटलात नेण्यात आलं. रात्रभराच्या जागरणानं रॉडीचे डोळे तांबारलेले होते. पण त्यानं हॉस्पिटलमधल्या कॉटवर झोपी जाण्यास नकार दिला. त्याच्या आईच्या हाताला झालेल्या इजेवर शस्त्रक्रिया केल्यानंतर तो पूर्णपणे बरा होईल असं तिथल्या सर्जन्सनी आश्वास दिल्यानंतर मग कुठे तो झोपेच्या अधीन झाला. त्याला गाढ झोप लागली.

या घटनेनंतर काही दिवसांनी टेक्सासमधल्या अमारिल्लो गावात ‘बॉईज स्काऊट ऑफ अमेरिका’ या संस्थेनं राल्फ उर्फ रॉडी ब्रायनला साहसाबद्दल दिलं जाणारं सर्वोच्च सन्मानपदक देऊन त्याचा गौरव केला. त्याला हे सन्मानपदक दिलं जात असताना सभागृहात जमलेल्या दोनशे ‘टेक्झान्स’ नी रॉडीच्या नावानं जल्लोष केला. सर्वांत समोरच्या रांगेत बसलेल्या आपल्या आईवडिलांकडे रॉडीनं एक दृष्टिक्षेप टाकला. त्या दोघांचेही चेहरे आनंदाने फुलून आले होते. कौतुकभरल्या नजरांनी ती दोघं रॉडीकडे पाहत होती आणि रॉडी मनोमन सुखावला. वडील घराबाहेर असताना घरातला कर्ता पुरुष ‘मॅन ऑफ द हाऊस’ ही त्याला मिळालेली बिरुदावली आता पक्की झाली होती !

• •

विजय देवधर

७/१००, कामदा कॉम्प्लेक्स,
चिंचवड, पुणे - ३३

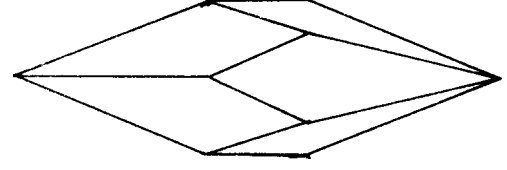
वीरांना ती शक्ती देते, वीरश्री ती अमोघ ठरते, एकटाचि जरि असे लढत तो, अनेकांसही भारी ठरतो.

कागदाला आकार देऊया !

दिवाळीच्या सुट्टीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे आकाशकंदील तुम्ही करून बघितले असतील. साध्या ड्रॉइंगपेपर पासून किती छान आकार तयार होतात! ते बघताना व करतानाही खूपच गंमत येत. आकाशकंदील सोडून इतर कितीतरी छान-छान भौमितिक प्रतिकृती तयार करता येतात. या उन्हाळी सुट्टीत त्यातले काही प्रकार क्रमाक्रमाने आपण बघणार आहोत.

सोबतच्या आकृत्यांप्रमाणे (आकृती १ व २) योग्य मोजमाप घेऊन तुमच्या ड्रॉइंगपेपरवर आकृती काढून घ्या. जेथे तुटक रेषा आहेत तेथे कर्कटक फिरवा. अखंड रेषांवरून कात्रीने कापून घ्या. तुटक रेषांवर कागद आतल्या बाजूस मुडपा. दोन्ही आकृत्यांमध्ये आकृतीत दाखवलेली चिकटपट्टी, 'अ' बाजूला, आतील बाजूने चिकटवा. अशा शंक्वाकृती आकाराच्या दोन प्रतिकृती तयार होतील. त्यातील एका प्रतिकृतीच्या बाहेर आलेल्या त्रिकोणांना चिकटपट्ट्या असतील तर एकाला नसतील. दोन्ही शंक्वाकृती प्रतिकृतींचे बाहेर आलेले त्रिकोण एकमेकांमध्ये बसवा व चिकटपट्ट्यांना चिकटवा चिकटपट्ट्या आतल्या बाजूस जायला हव्यात. चिकटवण्याचे काम काळजीपूर्वक करावे. एक छान प्रतिकृती तयार होईल. याला आमच्या शाळेतील मुलांनी 'क्रेझी डायमण्ड' असे नाव दिले आहे. तुम्ही छान मराठी नाव सूचवा.

एकदा ही प्रतिकृती नीट जमली की आकृतीमध्ये खालील बदल करून वेगवेगळ्या प्रतिकृती तयार करा. एकावेळी

एकच गोष्ट बदला म्हणजे कशामुळे आकारात काय बदल होतो हे तुम्हाला लक्षात येईल.

बदल : -

१. वर्तुळाच्या त्रिज्या ८ सें. मी. ऐवजी कमी अथवा जास्त करून पाहा.
२. कंसाचा कोन 140° ऐवजी 120° ते 160° असा कमी अथवा जास्त करून पाहा.
३. बाहेर आलेल्या त्रिकोणाची बाजू ३ सें.मी. ऐवजी कमी जास्त करून पाहा.
४. कंसाचे ६ भाग करायच्या ऐवजी ५ किंवा ७ भाग करून प्रतिकृती तयार करा.

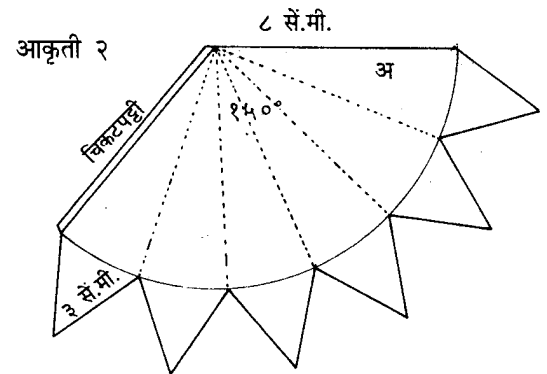
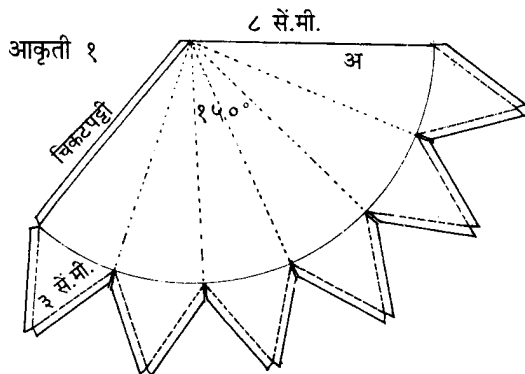
तयार झालेल्या प्रतिकृतींचा कोठे कोठे उपयोग करता येईल? अन्य भौगोलिक प्रतिकृतींच्या (घन, शंकू, पिरॅमिड, प्रिझम, इ.) बरोबर याचा काही संयोग करून आकर्षक वस्तू बनवता येईल का?

हे सर्व करत गेलात तर खूप मजा येईल. सुट्टी अधिक रंगतदार होईल.

••

- डॉ. द. वि. नवाथे

'अश्विनी' अपार्टमेंट, हॅपी कॉलनी कोथरुड, पुणे २९

विकसले अध्यात्म येथे, वेदही व्यवहार होती। बहरले विज्ञान येथे, देऊन सारी कसोटी।।

जय सप्तकोटीश्वर

शं. रा. देवळे

शिवाजीराजांचे राज्य हिंदुंची सत्ता स्थापन करण्यासाठीच होते. मात्र सत्ता जरी हिंदुंची, तरी इतर धर्माच्या लोकांना जराही त्रास दिला जाणार नव्हता, हा विवेक त्यात नेहमीच जागा होता.

शिवाजीराजांच्या अगोदर कमीत कमी तीन-साडेतीन शतके तरी मुसलमानांनी हिंदुंची धर्मक्षेत्रे उद्ध्वस्त करण्याचे काम जारीने चालविले होते. त्यातले एकच ठळक उदाहरण घ्यायचे झाले, तर गझनीच्या महंमदाचे देता येईल. त्याने इसवी सन १०२४ मध्ये सौराष्ट्रातील सोरटी सोमनाथावर हल्ला करून ते प्राचीन, वैभवशाली व प्रचंड मोठे मंदिर तोडून, फोडून, विद्रूप करून टाकले. समर्थ रामदास स्वामींनी तीर्थयात्रांच्या निमित्ताने सर्व हिंदुस्थान पाहिला. त्यांना दिसले की, हिंदुंची शेकडो-हजारो देवळे मुसलमानांनी फोडली आहेत. तिथल्या देवमूर्तींच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या केलेल्या आहेत. अनेक देवळांचे मशिदीत रूपांतर करण्यात आलेले आहे. समर्थ त्याने अतिशय व्यथित झाले होते.

शिवाजीराजांनाही हिंदूंच्या पवित्र स्थानांची ही दुर्दशा, हा अपमान टोचत होता. मग त्यावर उपाय? होता ना! तो तो प्रदेश जिंकला की, तिथल्या अशा उद्ध्वस्त देवस्थानांची पुन्हा स्थापना करायची. शिवाजीराजे जेव्हा जिंजीला गेले होते, तेव्हा तेथून ते तिरूवन्नमलाईस गेले. तेथील आणि समेत्तिररपेरूमल येथील दोन मंदिरांच्या मशिदी करण्यात आल्या होत्या. राजांनी त्या मशिदींचे पुन्हा मंदिरात रूपांतर केले. शिवलिंगांची पुनर्स्थापना केली. देवळांना गोपुरे बांधण्याची आज्ञा दिली. मंदिरासमोरच्या टेकडीवर कार्तिकातील दीपोत्सव सुरू करण्याचा आदेश दिला.

पण याच्या अगोदर सुमारे दहा वर्षे इसवी सन १६६८ मध्ये राजांनी गोव्यावर स्वारीची मोहीम आखली होती. दुर्दैवाने राजांना त्यात यश आले नाही. अन्यथा पोर्तुगीज सत्ता तेव्हाच हिंदुस्थानातून नाहीशी झाली असती. राजांना ही कामगिरी यशस्वी करता आली नाही, तरी त्या मोहिमेत त्यांचे लक्ष एका अशाच उद्ध्वस्त देवस्थानाकडे गेलं. राजे दुःखी झाले. त्यांनी त्या स्थानाचा उत्तम प्रकारे जीर्णोद्धार केला.

त्या स्थानाचे नाव 'सप्तकोटीश्वर.' हा सप्तकोटीश्वर म्हणजे एककोटी महादेव आणि महादेवाचेच एक रूप म्हणजे खंडोबा. फार प्राचीन, पवित्र आणि रम्य असे हे स्थान आहे. भतग्राम महालात पंचगंगा नदीच्या तीरावर नारवे गावाच्या गावात हे शिवमंदिर आहे. गोव्यातील प्राचीन कदंबराजांचे हे कुलदैवत. कोकणात जी सहा सर्वश्रेष्ठ दवते आहेत, त्यापैकी हे एक.

कदंबराजांनी आपल्या वैभवाला साजेल अशीच ह्या देवाची व्यवस्था ठेवली होती. त्या देवासाठी त्यांनी शिल्पसौंदर्याने नटलेलं एक सुरेख देऊळ त्यांनी बांधले. देवाला सोन्याचे, हिऱ्यामोत्यांचे

सर्व दागिने त्यांनी घडविले. वर्षभरात येणारे देव सारे उत्सव साजरे करण्याची तरतूद करून ठेवली. देवाची रोजची पूजाअर्चा, नैवेद्य देवळाची देखभाल ह्यांसाठी येणाऱ्या खर्चाची सोय व्हावी म्हणून जमिनजुमला, सेवेकरी यांची नेमणूक करून ठेवली. ह्या दैवताची महती काय सांगावी! प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानेही याची आराधना केली होती. असे म्हणतात. कदंबराजे 'श्रीसप्तकोटीश्वरलब्धवरप्रसाद श्रीकादंबवीर' असे स्वतःला मोठ्या अभिमानाने म्हणवून घेत. पण दुर्दैव ह्या देशाचे आणि दैवतांचे. बाराव्या शतकात सलतानशाही आल्यावर जी अनेक देवस्थाने उद्ध्वस्त झाली, त्यात हे देवस्थान उद्ध्वस्त झाले. पुढे विजयनगरच्या सम्राटांनी बहामनी सुलतानांच्या तावडीतून या स्थानाची मुक्तता केली. सुलतानांनी देऊळ फोडलं होतं आणि शिवलिंग उचकटून एक शेताच्या बांदात घातलं होतं. त्या शिवलिंगाची पुन्हा स्थापना केली.

पुढे सोळाव्या शतकात गोव्यावर पोर्तुगीजांची धाड पडली. त्यांनी पुन्हा हे शिवमंदिर पाडले. फोडले. शिवलिंग काढून ते एका विहिरीच्या काठावर बसविले. वाटलेले लोक त्यारून विहिरीचं पाणी काढीत. काही काळानंतर भ्रग्रामच्या देसायाने ते गुपचूप काढून पळवून काढून पळवून नेले आणि आपल्या नारवे गावी त्याची स्थापना केली. मग पोर्तुगीजांनी पेवळशवर जबदरस्त कर बसविला.

अशी ही त्या देवस्थानची उलघाल चालली होती. शिवाजीराजे गोव्यात आले आणि त्यांनी त्याचा जीर्णोद्धार करायचे ठरविले. प्रथमतः त्यांनी देऊळ पुन्हा नीट बांधून काढले. देवळाच्या आसपासचा सारा परिसर स्वच्छ केला. राजांची गोव्यावरची सैनिकी आणि राजकीय मोहीम फसली. पण ह्या देवळाचे जीर्णोद्धारचे काम त्यांनी सुरूच ठेवले.

ज्या शुभदिनी राजांनी हे काम सुरू केले त्याची स्मृती म्हणून तिते महादवरावर एक शिलालेख कोरून ठेवला त्यावर लिहिलं (१३ नोव्हेंबर १६६८)

श्रीसप्तकोटीश शके १५९० किलकाब्दे कार्तिक कृष्ण पंचम्यां सोमे श्रीशिवराजा ज्ञा देवालयस्य प्रारंभः ॥

शिलालेख खोदणाऱ्याने एकच चूक केली. त्यानं शुक्रवार ऐवजी सोमवार (सोमे) असे खोदले.

आज ते देवस्थान मोठ्या दिमाखात उभे आहे. ते शिवाजीराजांची कीर्ती सांगत आहे आणि भक्तांची गाऱ्हाणी ऐकत आहे. समर्थ रामदासांनी शिवाजीराजांचे गुणगान करताना 'मोडीली मांडिली क्षेत्रे । आनंदवन भुवनी ॥' असे उद्गार उगीच काढले नाहीत! जय सप्तकोटीश्वर !

• •

शं. रा. देवळे

श्री विठ्ठल सदन, २३, आनंदबाग, नवी पेठ, पुणे-३०

शिवभूमि सुजला सुफला व्हावी म्हणुनी, ही शपथकंकणे आज करी बांधयली ।

विसावे शतक हे 'विज्ञान शतक' होते, असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. कारण विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात बदल घडवून आणणारे शोध या शतकात लागले. सापेक्षता सिद्धांत, डी. एन. ए. ची रचना, ट्रॉन्झिस्टरचा शोध, अगदी अलिकडच्या काळात, अतिवाहकत्व आणि क्लोनिंग अशा कितीतरी शोधांची मालिका आपणाला सांगता येईल. विज्ञानाची अशी समृद्ध पार्श्वभूमी घेऊन आपण एकविसाव्या शतकात प्रवेश करित आहोत. ही ज्ञानाची शिदोरी पुढील वाटचालीसाठी निश्चितच उपयोगी पडणारी आहे. परंतु त्यामुळे आपण निश्चित होऊन भविष्याचा वेध न घेता स्वस्थ बसून चालणार नाही. विज्ञान विकासात भरीव योगदान करण्यासाठी, भविष्यात कोणत्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागणार आहे, याचे आकलन करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. याविषयीचे विचारमंथन जगभर सुरू झाले आहे. आपणही या प्रश्नांची थोडक्यात ओळख करून घेऊया.

मानवी विकासात, तंत्रज्ञानाचा वाटा मोलाचा राहणार यात शंकाच नाही. परंतु यापुढे हा विकास साधतानाच पर्यावरणाचा समतोल बिघडणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागेल. वाढणारी लोकसंख्या, भरमसाठ होणारा ऊर्जेचा वापर, ढासळते पर्यावरण आणि त्याचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम, या प्रश्नांचा सामना विज्ञानाला आणि पर्यायाने वैज्ञानिकाला करावा लागणार आहे. याशिवाय नवीन

एकविसाव्या शतकातील आव्हाने

डॉ. पंडित विद्यासागर

तंत्रज्ञानाच्या विकासासाठी मूलभूत संशोधनाच्या दिशा ठरवणेही आवश्यक ठरणार आहे.

प्रश्न लोकसंख्येचा : - गेल्या पन्नास वर्षांत जगाची, विशेषतः विकसनशील देशांची लोकसंख्या बेसुमार वाढते आहे. उदाहरणार्थ, १८५० ते १९५० पर्यंत सव्वाशे कोटी लोकसंख्या-अडीचशे कोटी होण्यास शंभर वर्षे लागली. परंतु तीच लोकसंख्या १९८७ मध्ये, फक्त सदतीस वर्षांत, पाचशे कोटी झाली. ती दोन हजार सालात आठशे कोटी

होईल व दोन हजार पंचवीस सालात आठशे कोटी होईल असा अंदाज आहे. या वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नाचा प्रश्न सोडवायचा म्हटले तरी कठीण काम आहे.

काहींच्या मते मात्र हा प्रश्न सोडविणे तितकेसे कठीण नाही. कारण त्यांच्या मते अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवून हा प्रश्न सहज सोडवता येईल. शिवाय अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी खूपच वाव आहे. कारण सूर्यापासून मिळणारी ऊर्जा इतकी प्रचंड आहे की तिचा योग्य प्रकारे वापर केल्यास अन्नधान्य मुबलक प्रमाणात निर्माण होऊ शकेल. परंतु या विचारामागचा फोलपणा पाहण्यासाठी आपण जरा ऊर्जेचे गणित पाहूया: -

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर दरवर्षी सूर्यकिरणांद्वारे पोहोचणारी ऊर्जा ही ५००×१०^{१६} कॅलरीज इतकी आहे. यापैकी काही भाग हा समुद्रातल्या पाण्याचे वाफेत रूपांतर करण्यासाठी वापरला जातो तर काही ऊर्जा परावर्तीत होते. या दोन्हीसाठी लागणारी ऊर्जा ही एकूण ऊर्जेच्या एक तृतीयांश इतकी असते. याचाच अर्थ कर्बग्रहणासाठी सुमारे ३३३×१०^{१६} कॅलरीज एवढी ऊर्जा उपलब्ध असते. या ऊर्जेपैकी एक टक्क्याहून कमी ऊर्जा जमिनीवरील वनस्पती, कर्बग्रहण प्रक्रियेसाठी वापरतात. आपण हे प्रमाण एक टक्का आहे असे गृहीत धरले तर

मानवाची प्रज्ञा चाले आकाशात, ध्वज मिरवीत धरतीचा उंच गगनात.

ऊर्जा 3.33×10^{16} कॅलरीज इतकी असेल. एकूण पृथ्वीच्या पृष्ठभागापैकी वीस टक्के जमीन लागवडीखाली आणता येईल असे मानले तर वनस्पतीच्याद्वारे उपलब्ध असणारी ऊर्जा ही 0.66×10^{16} कॅलरीज इतकी असेल. प्रत्येक माणशी सरासरी दर दिवशी दोन हजार कॅलरीज ऊर्जा आवश्यक असते असे मानले तर पाचशे कोटी लोकांना एका वर्षात लागणारी ऊर्जा ही 0.00365×10^{16} कॅलरीज एवढी असेल. याचाच अर्थ एकूण उपलब्ध ऊर्जेच्या 0.6 टक्के इतकीच ऊर्जा आपण वापरात आणत आहोत. उपलब्ध ऊर्जा जर संपूर्णपणे वापरली गेली तर आता असणाऱ्या लोकसंख्येच्या शंभर पटीहून अधिक लोकसंख्येला अन्न पुरवणे शक्य होईल परंतु या अनुमानामध्ये अनेक त्रुटी आहेत. या त्रुटींचा विचार केला तर केवळ सातशे कोटी लोकांचे अन्नच व्यवस्थितपणे पिकवता येईल अशी परिस्थिती आहे. लोकसंख्येच्या वाढीला आळा घातला नाही तर २०१० साली जगाची लोकसंख्या सातशे कोटी होईल.

या समस्येवर दुसरा उपाय असा असू शकतो की, कर्बग्रहणाची प्रक्रिया समजावून घेऊन कृत्रिमरित्या अन्न तयार करणे. परंतु कर्बग्रहणाची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची असून तिच्या अंगांचे आकलन अद्याप झालेले नाही. एकविसाव्या शतकात ही प्रक्रिया समजावून घेण्याचे शास्त्रज्ञांपुढे मोठे आव्हान असणार आहे.

समस्या ऊर्जेची : - ऊर्जेचा प्रश्न हा लोकसंख्येच्या प्रश्नाइतकाच महत्त्वाचा आहे. एकविसाव्या शतकात ऊर्जेची गरज वाढत जाणार आहे. त्याचबरोबर सध्या प्रचलित असणारे ऊर्जास्रोत क्षीण होत जाणार आहे. खनिज तेल हा पुन्हा पुन्हा वापरता न येणारा ऊर्जास्रोत आहे. कोळशासारखे इंधन वापरून ऊर्जा तयार केल्याने अनेक समस्या निर्माण होतात. वीज तयार करताना निर्माण होणाऱ्या कार्बन डायऑक्साईडमुळे वातावरणाचे तपमान वाढते. या कारणांमुळेच सौरऊर्जा, पवनऊर्जा व समुद्राच्या लाटांपासून ऊर्जा निर्माण करण्याचे प्रयत्न होत आहेत. जगात एकूण किती ऊर्जेची निर्मिती होऊ शकेल याचा शास्त्रज्ञांनी अंदाज केला आहे. त्यावरून एक आशादायक गोष्ट दिसते की, जलशक्ती वापरून विजेची निर्मिती करण्यास अद्यापही खूप वाव आहे. जगात एकूण $16,000$ शत कोटी किलो वॅट तास प्रतिवर्ष इतकी वीज निर्माण करण्यासाठी जलशक्ती उपलब्ध आहे. इतकी ऊर्जा मिळवायची म्हटली तर त्यासाठी 1000 मेगा वॅट शक्तीचे दोन हजार पाचशे आण्विक अथवा उष्णता केंद्रे स्थापन करावी लागतील. याचाच अर्थ असा की जर जलशक्तीचा योग्य उपयोग केला तर एकविसाव्या शतकात प्रदूषणरहित ऊर्जा निर्मितीचे उद्दिष्ट पुरे होऊ शकेल.

आरोग्याची काळजी : - विसाव्या शतकात मानवाच्या आरोग्यात सुधारणा झाली. पोषक अन्न,

सुखसुविधा आणि औषधांची उपलब्धता ही त्यामागची प्रमुख कारणे आहेत. यामुळेच मानवाच्या आयुर्मानात लक्षणीय वाढ झाली. प्रतिजैविकांच्या आणि लसींच्या निर्मितीमुळे जंतू आणि विषाणुजन्य रोगांचा प्रतिकार करता आला. असे असले तरी एकविसाव्या शतकात नवीनच अशा आरोग्यविषयक प्रश्नांना सामोरे जावे लागणार आहे. प्रदूषणामुळे आरोग्यावर अनेक अनिष्ट परिणाम होत आहेत. शहरीकरण कारखाने आणि वाहनांची वाढणारी संख्या, यामुळे कार्बन डायऑक्साईड सल्फर डायऑक्साईड, नायट्रोजन डायऑक्साईडसारखे विषारी वायू वातावरणात समाविष्ट होत आहेत. त्यामुळे हवा प्रदूषित होत आहे. ज्वलनामुळे हवेत मिसळणारे दहा मायक्रॉनपेक्षा सूक्ष्म आकार असणारे कण नवीन समस्या निर्माण करत आहेत.

या कणांमुळे श्वसन संस्थेवर परिणाम होतोच, शिवाय हे कण रक्तात मिसळून रक्ताभिसरण संस्थेवरही अनिष्ट परिणाम घडवून आणतात. वनांचा होणारा नाश हा मानवाला जंगलातील प्राण्यांच्या सान्निध्यात आणत आहे या संपर्कामुळे आतापर्यंत प्राण्यांमध्ये आढळणारे रोग मानवातही दिसू लागले आहेत. प्रतिजैविकांच्या अतिवापरामुळे जिवानुंमध्ये बदल होऊन ते प्रतिजैविकांना जुमानीत नाहीत. मलेरिया, एन्फ्लूएंझासारखे आटोक्यात आणलेले रोग पुन्हा डोके वर काढू लागले आहेत. व्यसनाच्या

कल्पवृक्षास ज्ञानाच्या, अणुगोलाचे ये फल, विनाशाच्या सावलीने, काजळले धरातल.

आहारी जाऊन आरोग्यविषयक समस्यात वाढ करण्याचा चंग मानवाने बांधलेला दिसत आहे. अतिधूम्रपान, तंबाखू सेवन व इतर मादक द्रव्ये यामुळे आरोग्यविषयक समस्या वाढत आहेत. एडससारख्या भयानक रोगाची झपाट्याने वाढ होत आहे. तंबाखू सेवनामुळे होणाऱ्या रोगांमुळे दरवर्षी पंचवीस लाख लोक मरण पावतात. या व्यतिरिक्त अनेकांना कर्करोग, हृद्‌रोग आणि इतर व्याधींनी पछाडलेले असते. तंबाखूचे दुष्परिणाम एवढ्यापर्यंतच मर्यादित नाहीत तर तंबाखूच्या लागवडीसाठी जंगले नष्ट केली जातात. शिवाय तंबाखूवर प्रक्रिया करण्यासाठीही लाकडांचा वापर केला जातो. त्यामुळे जगात होणाऱ्या जंगलतोडीमध्ये एकट्या तंबाखूचा वाटा साडे बारा टक्के इतका आहे.

या सर्व समस्यांचा विचार एकविसाव्या शतकात करावा लागणार आहे. आरोग्याचा विचार करताना केवळ औषधांचा विचार

करून भागणार नाही तर त्यात आहार, वातावरण, व्यायाम, सवयी, मानवांचे परस्पर संबंध, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, अशा अनेक घटकांचा विचार करावा लागणार आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात रोगनिदान आणि उपचार यासाठी वापरले जाणारे तंत्रज्ञान हे बहुअंगीअसेल. यात भौतिक, रासायनिक, तांत्रिक, सामाजिक, मानसिक अशी अनेक अंगे असतील. परंतु ही सर्वच अंगे सध्यातरी पूर्णपणे विकसित झालेली नाहीत. या तंत्रामध्ये सुधारणेला खूपच वाव आहे. उदाहरणार्थ, भौतिक तंत्राचा विचार केला तर उत्सर्जित किरणांचा वापर करताना रुग्णाला दिला जाणारा डोस हा खूपच मोठा असतो. हा कमी असणे रुग्णांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

बाह्य प्रदूषणाबद्दल आपण बोलत असतो, परंतु निरनिराळ्या औषधांमुळे शरीराच्या आत होणाऱ्या प्रदूषणाचा विचारही आपल्याला करावा लागेल. त्यामुळे नवीन औषधे ही विशिष्ट परिणाम करणारी व इतर अनावश्यक परिणाम न करणारी असावी लागतील. औषधांच्या चाचण्या घेताना त्यांना मानवी शरीरावर दुष्परिणाम होणार नाही याचीही काळजी घ्यावी लागेल. बऱ्याच डॉक्टरांचा कल हा अधिक औषध देण्यावर असतो. त्यावरही बंधने आणावी लागतील. समाजात परस्पर प्रेमाचे धागे निर्माण करावे लागतील आणि ते टिकवावेही लागतील.

रोगोपचारासाठी अनेक नवीन पद्धतींचा वापर एकविसाव्या शतकात अपेक्षित आहे. जीन थेरपी ही नवीन शाखा विकसित होत आहे. यामुळे अनुवांशिक रोगामध्ये पेशीमधील गुणसूत्रात योग्य तो बदल घडवून बिघडलेली प्रक्रिया पुन्हा पूर्ववत करता येणे शक्य होईल. उदाहरणार्थ हिमोफिलीया ही विकृती बरी करण्यासाठी अस्थिमज्जेमधील रक्तपेशीमधील गुणसूत्रात योग्य तो बदल घडवून आणून त्यांचे कार्य पूर्ववत करणे शक्य होईल. पेशी उपचाराच्या तंत्रामध्ये पूर्ण पेशीसमूह बदलता येणे शक्य होईल. याच तंत्राद्वारे हाडांचे, मूत्रपिंडाचे, हृदयाचे आणि मेंदूचे रोपण करणे शक्य होईल. अर्थात यासाठी संशोधनाची आवश्यकता आहे.

नवा संगणक : - गेल्या पाच दशकात संगणक तंत्रज्ञानात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. १९४६ साली अस्तित्वात आलेला पहिला संगणक हा व्हॅक्यूम ट्यूब वापरून बनवलेला होता आणि त्याचे वजन तेरा टन इतके होते. असे असूनही प्रचलित संगणकाची तुलना करता त्याची क्षमता ही अत्यल्प होती. सध्या संगणक सेकंदाला 10^{10} ते 10^{12} इतकी फ्लोटिंग पॉइंट ऑपरेशन करू शकतो. ही क्षमता २०१० साली 10^{14} इतकी होईल. संगणकाचा आकारही दिवसेंदिवस लहान होत चालला आहे. कमीत कमी जागेत जास्तीत जास्त घटक बसवण्याची धडपड चालू आहे. त्यामुळेच या घटकांचा आकार लहान होत होत

कास धरुनि विज्ञानाची उजळू आपुले ज्ञान, बांधुया सुबकसे घरटे चंद्रावरती अपुले छान.

शहाणी कळी

एक होती कळी
खसली होती खुळी
पहाटेच्या दवाने
गारठलीच मुळी

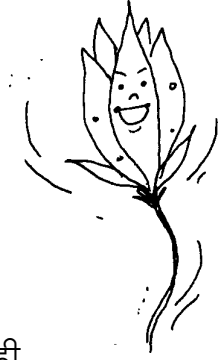
पानांशी बोलेना
वान्यावर झुलेना
हसायचे तर नाव नाही
पाखरांकडे पाहेना

ते पाहुन सूर्य उठला
गारवा भिऊन पळून गेला
मग हसली कळी राणी
म्हणते कशी मीच शाहणी!

अमोल मु. भिडे

इ. ८ वी, सिटी हायस्कूल, सांगली.

'शब्दान् शब्द माझ्या पुस्तकात'

मार्क ट्वेन एकदा एका प्रवासात उपदेशकाच्या एका उत्कृष्ट प्रवचनास गेला होता. प्रवचन संपल्यानंतर काही वेळाने त्यांची गाठ पडल्यावर मार्क ट्वेन त्या उपदेशकाला म्हणाला, "तुमचे प्रवचन ऐकून मला फार आनंद झाला! पण त्यात एवढीच गोष्ट आहे की, त्यातील अगदी शब्द न् शब्द माझ्या लायब्ररीत एक पुस्तक आहे त्यात आढळतो."

"छट! भलतेच काही सांगता! असे कसे होईल?" तो उपदेशक म्हणाला.

"खरोखरच, सांगतो तशीच स्थिती आहे." मार्क गंभीरपणे म्हणाला.

"तर मग ते पुस्तक मला जरूर पाहिले पाहिजे."

"ठीक आहे. मी उद्या पाठवीन तुमच्याकडे ते!"

असे म्हणून मार्क ट्वेन घरी गेला आणि एक मोठी डिक्शनरी अत्यंत आभारपूर्वक त्याने त्या उपदेशकाकडे पाठवून दिली !

दशदिशांतून येणऱ्या स्वच्छंद प्रकाशात, आपले प्रारब्ध पारखून घ्यावे, नभातून पेटणाऱ्या ग्रहाच्या वर्दळीत, आपले भविष्य लोटून द्यावे.

बोहारीण

– कु. देविका देशपांडे

(मराठी बालकुमार साहित्य संमेलन संस्थेच्या राधाबाई गाडगीळ लेखनस्पर्धेत प्रथम क्रमांक पुरस्कारप्राप्त कथा.)

महिन्यातून एकदा तरी 'ती' येतेच. गेली कित्येक वर्षे मी तिच्याकडून जुन्या कपड्यांवर भांडी घेत आहे. ती बरेच वेळा दुपारीच येते, कारण तिला माहीत असते की, दुपारी बाई एकट्याच असतात.

“बाई? हायेत का कपडे? ही बघा नवी भांडी आणलीयत! आना! बगा काही असलं तर”...

“अगं, दोन-तीन दिवसांनी ये - आता कपडे काढलेले नाहीत... एकच पॅट आहे!”

“अवं बघा त्याच्या जोडीला काही आहे का जुनं - पानं?”

“बरं बघते” माझ्या परवानगीशिवाय ती आरामात बसते चंची काढते. तंबाखू बाहेर काढते नि बसते चघळत.

मला माहीत असतं की, काहीतरी धंदा झाल्याशिवाय ती जागची हालणार नाही. मी घासाघीस करते. पण ती रागवत नाही, नि स्वतःचा हेका ती सोडत नाही. चार कपडे टाकले तरी ती एकच छोटंसं भांडं पुढे करते नि रागावल्यावर म्हणते, “चार कपड्यात अजून काय येणार?... आनखीन बगा की एखादं म्हातान्याचं धोतर?” मला समजत नाही काय करावं ते... “बाई लयी तहान लागलीया, जरा गार पानी देता?” मी मुकाट्याने तिला तांब्यात पाणी देते नि मग तिला बोलायला चांगलीच तरतरी येते.

“बाई, काय सांगू? हल्ली सुनेचं अन् माझं पटेनासं झालं या - तिला माझा हा धंदा पसंत न्हाय, म्यॅडम समजती सवताला. अवं, याच

धंदावर गेली पंचवीस वर्षे जगतीया म्या - अन् आता त्योच सोडायचा व्हंय? नवऱ्याचे कान भरती. माझाच मुलगा पन आता झालाय बाईलबुद्ध्या.

“काय म्हणतो मुलगा?”

“म्हनतो, कुठं वणवण करत फिरतीस आई? घरी बसावं, सैपाक करावा... बाहेर जावं कशाला?”

“मग” मी विचारले, “अवं बाई ह्याला माझी ना नाही. पन मला खर्चाया पैका कोन देनार? तंबाकुला पन सुनेकडं हात पसरायचा का? ह्या भांडी ईकन्यामुळेच मला जो पैका मिळतो, त्यातनच मी माझा खर्च भागवते. कधी एखादी साडी-चोळी

मला वाटते निःस्पृह होऊन सुखशांतीची आस धरावी, या ध्येयाने अपुली काया परोपकारास्तव झिजवावी.

मी घरला जाताना भाजीपाला घिवून जात्ये! नातवाला काया काईबायी न्येते अन् कधी चांगली साडी मिळाली तर तीही ठेवते सुनेला! आता तुमीच सांगा काय करायचं म्या? हात पाय चाललेत तोवर धंदा करायचं असं ठरवलं हाय म्या! उगीचका घरी बसू? अन् घरी पटनार न्हाय दोर्धीचं! जाऊ दे आपन कशाला भांडायचं!”

... दिलेले कपडे घेऊन रखमा निघून गेली. पण एक गोष्ट कळली की रखमाचं सुनेशी पटत नाही. घरोघरी सासू-सुनेचं हे शीतयुद्ध चालूच असतं. रखमापासून ते अगदी एलिझाबेथ राणीपर्यंत!

दोन-तीन महिने उलटले, पण रखमा फिरकलीच नाही. मी मनात म्हटलं. बरं झालं सुंठीवाचून खोकला गेला. पण तसं झालं नाही !

एक दिवस तिची सून माझं घर शोधत शोधत आली. मी साहजिकच तिला ओळखले नाही. “तू कोण?” मी विचारले? “अं.... मी रखमाबाईची सून... त्या येत व्हत्या तुमच्याकडे.” मी म्हणाले, “हो, हो; पण ती बरी आहे ना?” “न... नाही डॉक्टर म्हणाले भांडी उचलून उचलून छातीवर प्रेसर आलयं- त्यांना वाटवे इस्पितळात दाखल केलया. पाच नंबर वार्ड हाये. इस्पितळात जायला तयारच नव्हत्या. म्हणत होत्या एकदा बाईना भेटून येते.” सांगून सून निघून गेली. मी रखमाबाईना भेटून येते, असं म्हटल्यावर घरात सगळ्यांनी मला वेड्यातच काढलं. पण तरीही दुपारी मी कुणालाही न सांगता इस्पितळात गेले. मी रखमाच्या कॉटपाशी गेले तेव्हा ती झोपली होती. मी म्हटलं,

“रखमा, मी आले बरं का, तुझा निरोप मिळाला. आता लौकर बरी हो.” “आता कसलं काय? देवानं बोलावलंय जायलाच पाहिजे” आणि तिच्या थरथरत्या हातांनी तिने मला एक पुरचुंडी दिली आणि क्षीण आवाजात बोलली, “घरी गेल्यावर उघडा. तुम्हाला कळेलच काय ते.” मी बरं म्हटले आणि रखमाच्या नातवाच्या हातावर दहा रुपयाची नोट ठेवून घरी निघाले. रिक्षात बसले आणि तिथेच पुडी उघडली. त्यात शंभरच्या दोन नोटा होत्या आणि एक चिठ्ठी होती. त्यात लिहिले होते, “हे पैसे तुमच्या मालकांच्या पॅटच्या खिशात सापडले, ते परत करत आहे”...

• •

कु. देविका देशपांडे

इ. ७ वी, ज्ञा. प्र. प्र., पुणे ३०.

ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा - मे व जून १९९८ मध्ये प्रशिक्षण वर्ग! इ. ८ वी ते १० वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी व त्यांच्या पालकांसाठी विद्यार्थ्यांसाठी

१. स्वयंअध्ययन कौशल्ये प्रशिक्षण वर्ग : (६ दिवसांचा, रोज दु. २ ते ६, तुकडीचा प्रारंभ ४, ११, १८, २५ मे १ जून ९८, शुल्क रु. १५०/-) स्वतः अभ्यास कसा करावा? हे आधुनिक तंत्रे, चाचण्या, सराव पाठ यांच्या साहाय्याने शिका. वाचन, श्रवण, स्मरण, लेखन, टिपण व नियोजन अशी सहा कौशल्ये! (मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या स्वतंत्र तुकड्या)

२. इंग्रजी संप्रेषण कौशल्य : (६ दिवसांचा, रोज दु. २ ते ६, तुकडीचा प्रारंभ ४, ११, १८, २५ मे व जून ९८ शुल्क रु. १५०) (Development of English Communication Skills) : हल्लीच्या पाठ्यपुस्तकांतून संप्रेषण कौशल्यावर भर दिलेला आहे. त्या दृष्टीने इंग्रजीचे लेखन, संभाषण, वाचन यात सुधारणा कशी करता येईल, याचे मार्गदर्शन या वर्गात केले जाईल (फक्त मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांसाठी.)

३. प्रतिभा विकसन वर्ग : (६ दिवसांचा, रोज दु. २ ते ६, वर्गाचा प्रारंभ : १८ मे व १ जून ९८, शुल्क रु. १५०/-) पाश्चात्य देशांमध्ये शिकवली जाणारी प्रतिभा विकसनाची आधुनिक तंत्रे आत्मसात करतानाच आपली निरीक्षण शक्ती वाढवा! कल्पना शक्तीला पंख फुटू द्या! सर्जनशीलतेचा आनंद लुटा! (इंग्रजी व मराठी माध्यम एकत्र) फक्त दोनच वर्ग.

४. लेखन कौशल्य व प्रशिक्षण वर्ग : (६ दिवसांचा, रोज स. ९ ते १२ ॥, वर्गाचा प्रारंभ : सोम. दि. ४, ११, १८, २५ मे व १ जून ९८, शुल्क रु. १५०/-) निबंध लेखन, पत्र लेखन, कल्पना विस्तार, सारांश लेखन इ. अवघड वाटणाऱ्या लेखनातील गोष्टी सरावासहित शिकण्याची संधी (फक्त मराठी माध्यम)

पालकांसाठी

१. स्वयंअध्ययन मार्गदर्शन वर्ग : ज्यांचे पाल्य माध्यमिक शाळेत शिकत आहेत, त्यांच्यासाठी, आपल्या पाल्याने अभ्यास करावा, याचे मार्गदर्शन करणारी मराठी व्याख्याने, दोन दिवसांचा फक्त एकच वर्ग! शुक्र. दि. २९ व शनि दि. ३० मे दु. २ ॥ ते ६ शुल्क रु. ७५/- वरील सर्व वर्ग ज्ञान प्रबोधिनी, प्रशाळा पुणे येथे होतील. बाहेरगावच्या विद्यार्थ्यांनी निवास-भोजन व्यवस्था आपापली करावी.

नाव नोंदणी - छात्र प्रबोधन कार्यालय, ज्ञान प्रबोधिनी ५१० सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथे कार्यालयीन वेळेमध्ये होईल.

माणसामाणसांचे ऋणानुबंध हळुवार जपु या, जीवनातले चैतन्य मनामनांतून जागवू या.

आम्ही चाळवू हा पुढे वारसा!

प्रथितयश लेखक, कवी, नट, गायक ही सर्व सतत कीर्तीच्या झगमगाटात असणारी माणसं ! आई किंवा वडील म्हणून त्यांच्या जीवनाकडे पाहताना त्यांच्या मुलांना अभिमान तर निश्चितच वाटत असणार. पण त्या व्यतिरिक्त अजून काय वाटतं. आपल्या आईवडिलांशी त्यांचे कसे संबंध असतील याविषयी आपल्या मनात निश्चितच कुतूहल असतं. आपल्या आईवडिलांकडून मिळालेल्या वारशाचे जतन करून त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून चालणाऱ्या काही थोर व्यक्तींच्या सुपुत्र/सुकन्यांनी आपली मनोगते व्यक्त केली आहेत. दोन वर्षांपूर्वीच्या दिवाळी अंकात याच प्रकारची 'माथा टेकवावा अशी पाऊले' ही लेखमाला आम्ही प्रसिद्ध केली होती. वाचकांना ती खूपच आवडल्यामुळे, त्याच धर्तीवर ही लेखमाला प्रसिद्ध करित आहोत.

साहित्याचा व्यासंग, चित्रकलेची जाण, निसर्गाचं प्रेम असणारे प्रतिभावंत लेखक, अशा बहुरंगी व्यक्तिमत्त्वाच्या व्यंकटेश माडगूळकरांविषयी त्यांची सुकन्या ज्ञानदा नाईक लिहीत आहेत !

मराठी रंगभूमी व चित्रपट सृष्टी गाजवणारे ख्यातनाम अभिनेते चंद्रकांत गोखले यांचे अभिनेता व माणूस म्हणून मोठेपण, याचा परिचय करून देत आहेत, त्यांचे सुपुत्र प्रख्यात नट विक्रम गोखले !

मराठी संगीत रंगभूमी गाजवणाऱ्या जयमाला शिलेदार यांची संगीताची तपस्या व अभिनयसाधना त्यांची सुकन्या कीर्ती शिलेदार यांनी शब्दबद्ध केली आहे !

मोठ्या व्यक्तींचं मोठेपण त्यांच्या शब्दात अनुभवनं हे नक्कीच वेगळं आणि आनंददायी आहे !

आनंदयात्री

– ज्ञानदा नाईक

दिवस कलायला आलेला असतो. खिडकीमधून येणारा प्राजक्ताचा सुरेख गंध खोली भरून टाकत राहतो. तारेवर पाखरे गप्प बसावीत, तशी भिंतीवरच्या फडताळात अनेक पुस्तके हारीने बसून असतात. खोलीतल्या मंद प्रकाशात आम्ही बापलेक गप्पा मारत बसतो. लेखनाच्या टेबलापाशी त्यांच्या आवडत्या खुर्चीत रेलून तात्या सिगारेटचे झुरके घेत असतात. सडसडीत अंगकाठी, वृद्धत्वामुळे किंचित काळसर झालेला गोरापान

चेहरा, व्यवस्थित भांग पाडलेले पांढरेशुभ्र केस, चेहऱ्यावर जीवनाचा आनंदोत्सव.

मी एकदम कधीतरी कुतूहलाने विचारते, “तुम्ही लेखक का झालात?”

“किन्हीच्या राजवाड्यातील भव्य तैलचित्रे पाहून खरंतर मी ठरवून टाकला होतं की, एक प्रख्यात चित्रकार होईन. पण चित्रकार होण्यासाठी महागडं साहित्य लागतं. रंग लागतात. ब्रश लागतात. कॅनव्हास लागतो. कुशल शिक्षक लागतो. हे मला कधी मिळाले नाही. कोरे कागद, दौत, टाक हे साहित्य महागडं नव्हतं. ते वापरून मी

लिहू लागलो. रंगाने काढावी वाटणारी पोट्रेट्स शब्दांनी चितारली.”

समोरच्या फडताळातच तात्यांनी लिहिली सुमारे ३०/४० पुस्तके आणि त्यांची अनेक देशी-परदेशी भाषांमधली भाषांतरे मला दिसत होती. तात्या बोलत होते.

“वयाच्या १६ व्या वर्षी मी १९४२ च्या चळवळीत शिरलो. वॉरंट निघाले. तीन वर्षे लपून-छपून राहिलो लोक म्हणाले, “पोर उनाड निघाले.” मला वाटले लोकांनी मला ओळखावे; प्रतिष्ठा मिळावी; आपले नाव व्हावे. उत्तमोत्तम पुस्तके वाचल्यावर मला वाटे आपणही लिहावे. मीही काही अनुभव

मनोमनी उमजले, दव रुपवंत। मोरपंख आकारले, शब्द अक्षरात ॥

घेतले होते. नाना प्रसंग पाहिले होते. नाना माणसे पाहिली होती. माझ्यापाशीही काही सांगण्यासारखे होते.”

एकताना माझ्या मनात आले, मुलांसाठी मी लिहिते; ते का? मी 'किशोर' मासिकाचे संपादन करते; ते कशामुळे? मला लहानपणापासून घरात जे वातावरण मिळाले, माझ्या वडिलांनी माझ्यावर साहित्य, कलांविषयीचे जे प्रेम निर्माण केले, माझ्यावर कोवळ्या वयापासून जे संस्कार झाले, त्यामुळे !

आपण मोठेपणी कोण व्हायचे? वयाच्या १६ व्या वर्षी मी हा प्रश्न प्रथम स्वतःला गंभीरपणे विचारला.

मनात स्वाभाविकपणे येणार पहिला विचार होता तो हा की, वडिलांसारखे साहित्यिक व्हावे. काकांसारखे कवी व्हावे. त्यांना केवढा मान आहे. प्रतिष्ठा आहे.

मी शहरात जन्मले. आईवडिलांच्या पंखाखाली उबदार घरात वाढले. वडिलांनी नाना प्रसंग पाहिले. नाना माणसे पाहिली. ४२ व्या लढ्यात शिरून विलक्षण अनुभव वयाच्या १६ व्या वर्षातच घेतले होते. माझ्यापाशी सांगण्यासारखे काहीच नव्हते. होती ती फक्त त्यांच्याकडून मिळालेली, त्यांनी मुलगी म्हणून माझ्या ओंजळीत टाकलेली जीवनरसाने भरलेली मधुर फळे !

लहानपणापासून पाहात आले, रात्री निजानीज झाली की, दिवसभर नोकरी करून आलेल्या तात्यांचे लिहिणे चालू होई. कधीकधी मध्यरात्री जाग येई. टेबलपंच्या प्रकाशात पाठीत

वाकून लिहीत असलेले तात्या माझ्या, पेंगुळल्या डोळ्यांना दिसत.

हेन्नी मूरच्या शिल्पासारखी त्यांची ती काळसर पाठमोरी आकृती माझ्या मनावर कायम कोरली गेली आहे. त्यांचे म्हणणे की गृहस्थाला लेखन करायला हीच एक चांगली वेळ उपलब्ध असते. या काळात दरवाज्यावरची घंटी वाजत नाही की फोन खणाणत नाही. अनेक रात्री अशी जागरणे होत. काही नवे सुचले तर पुन्हा पहाटे उठून टेबलाशी लिहिताना दिसत.

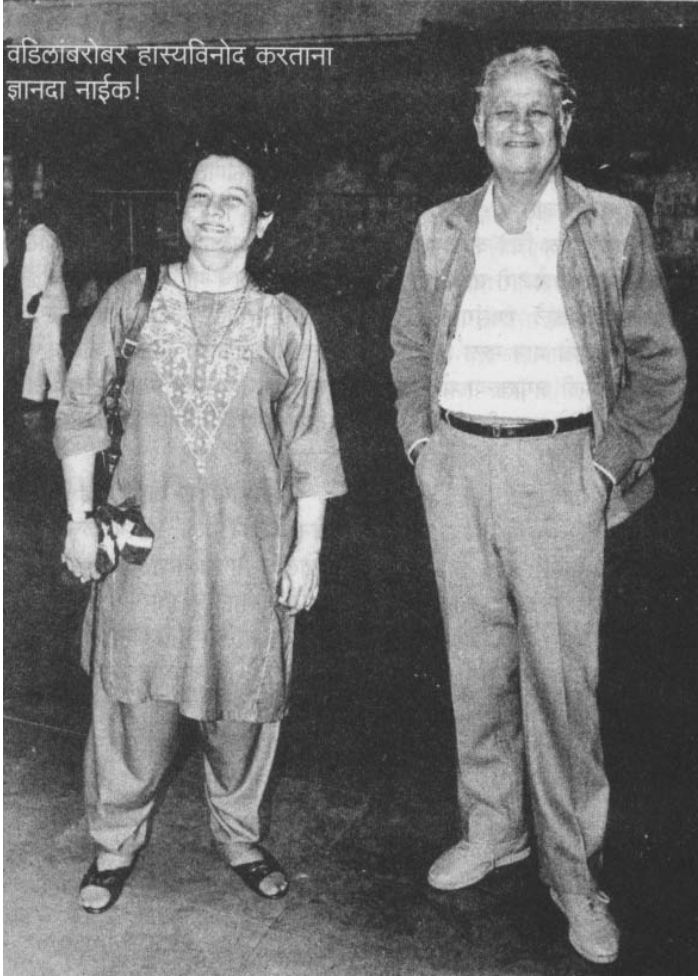
संसार, घरदार, नोकरी सारे सांभाळून आपण लेखन, वाचन कधी करायचे असा प्रश्न त्यामुळे मला कधी पडला नाही. गृहस्थाश्रमी माणसाला लेखन करायला 'सर्व भूतास जी रात्र, जागतो संयमी तिथे' हा पाठ वडिलांनी कृतीन घालून दिला होता.

गावातले, परगावचे जिवलग मित्र घरी येत आणि मग तात्यांची लिहावाचायची खोली मैफिलीची खोली बनून जाई. मोठे काका (ग.दि.मा.) त्यात बऱ्याचवेळा सामील होत. हसणे-बोलणे-गप्पा-चर्चांना ऊत येई. लीळाचरित्राच्या चक्रधरांपासून नवोदित लेखकापर्यंत विषयांचे हिंदोळे झुलत. गंगाधर गाडगीळ, पु. ल. देशपांडे, द्वार. भ. कर्णिक, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, दि. बा. मोकाशी, विद्याधर पुंडलिक, ग. रा. कामत, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, चित्रकार द. ग. गोडसे, माधव आचवल अशी साहित्यिक, समीक्षक, संपादक आदी साहित्याच्या सगळ्या क्षेत्रातली मंडळी जमत.

चर्चांचे विषय म्हणून तरी किती आणि कोणते कोणते? काणेंच्या धर्मशास्त्राच्या इतिहासावरून धर्मावर, रूढींवर, देवदेवतांवर चर्चा रंगायची. कधी साहित्य म्हणजे काय? अभिजात साहित्य नेमके कशाला म्हणायचे? यावर चर्चा होऊन काळाच्या ओघात कुठली पुस्तके राहतील आणि कुठली जातील याची भाकिते केली जायची. अग्रलेख आणि वर्तमानपत्रीय लेखन हा एक विषय असायचा.

साहित्य, कलेच्या प्रांतातील सगळे खडक उलथेपालथे करणाऱ्या या चर्चा मला लहानपणी फारशा कळल्या नाहीत. पण कानावरून जे जे म्हणून सतत जात राहिले, ते कुठे तरी बुद्धीने शोषून घेतले होते. अभिजात साहित्याची, कलेची संपादनाची जाण त्यामधून माझ्यात पुढे निर्माण झाली.

वडिलांनी बरीच नाटके लिहिली. चर्चेसाठी पी. डी. ए. ची मंडळी येत. नाटक कुठे चढते, कसे रंगले पाहिजे. पहिल्या अंकापेक्षा दुसरा अंक चढला पाहिजे आणि दुसऱ्यापेक्षा तिसरा अंक उंच गेला तरच नाटक कसे उत्तम चालते, नाहीतर पडते; अभिनय, नेपथ्य, दिग्दर्शन यांचे नेमके कुठे कसे महत्त्व आहे याबद्दल चर्चा होत. विजया मेहतांनी तात्यांचे नाटक बसवले. त्यावेळीही खूप चर्चा व्हायच्या. लिहिलेले नाटक रंगमंचावर आणताना दृश्य माध्यमात कसे बदलले जाते, हे मला कळले. तात्या नाटकाचे वाचन करून दाखवायचे. प्रभावीपणे शब्दांवर नेमका जोर देऊन हवे तिथे शब्द तोडून परिणामकारकता वाढवणे हे या वाचनाने मला कळले. मला

अभिनयाची गोडी निर्माण झाली. चांगले नाटक म्हणजे काय? ते कळू लागले.

चित्रपट व्यवसायातले लोक घरी येत. गजानन जाहागीरदार, राम गबाले, अनंत माने, दत्ता माने इत्यादी मंडळी आठवतात. सीन्स कसे परिणामकारक असावेत, पटकथा कक्ष असावी, त्यात नाट्यमयता कशी यावी इत्यादी या विषयांवरचे बोलणे कानावर पडे. शब्दातला आशय, दृक्श्राव्य माध्यमात कसा आणायचा याची थोडीफार जाण आली. पुढे मी डॉक्युमेंट्री

व्यवसायाकडे वळले ते यामुळेच !

अनेक ग्रंथ भेटले वडिलांमुळेच ! निसर्ग जसा नाना गोष्टींनी समृद्ध असतो तसेच आमचे घरही; जसे माणसांनी समृद्ध होते. प्रचंड पुस्तके तीही विविध विषयांची. ज्ञानकोश, शब्दकोश, गॅझेटिअर्ससारखी गंभीर तोंडावळ्याची पुस्तके होती. त्यांची ओळख मला शालेय वयातच झाली. शब्द अडला, अर्थाचा गोंधळ झाला माहिती अपुरी वाटली की कोशवाङ्मय पाहायचे. कधी काही चुकीचे लिहायचे नाही, स्वीकारायचे

नाही. ही सवय आज संपादन करताना फार मोलाची ठरली.

चेकॉव्ह, गार्की, मोपासासारखे लेखक, लोकमान्य टिळक, आगारकर राजवाडे यांचे समग्र साहित्य, तुकाराम, रामदास, नामदेव यांचे ग्रंथ, होमरचे इलियड हे काव्य, उपनिषदे, धर्मशास्त्राचे ग्रंथ गार्सिया मार्केझ, स्पेनचा लोयेझ, आयरिश लेखक लियाम ओ फ्लॅहर्टी. एरवी ही सारी थोर माणसे मी कशाला वाचली असती? वडिलांमुळे तर वाचली. कारण खूप वाचावे हा त्यांचा आग्रह. त्यांचे म्हणणे -

‘चांगला वाचक हा संभाव्य लेखक असतो. ज्या साहित्यिकांनी जीवन, त्याच्या मुळाकडे जाऊन पाहिले, त्यांचे अनुभव आपण वाचावेत. कुवतीनुसार समजावून घ्यावे आणि हेतुपूर्वक जगावे.’

या वाचनात कितीतरी विलक्षण पुस्तके हाती आली. मिळेल ते पुस्तक झपाटंबंदपणे मी वाचून काढले. त्यापैकी अनेक पुस्तके मी पुन्हापुन्हा वाचली. त्या आवेगी वाचनाचे संस्कार मनात कायमचे रूजून बसले.

ज्यांच्यापुढे ‘मेरूमंदार धाकुटे’ वाटावे अशी थोरो, जेन गुडाल, बर्टन अशी कितीतरी माणसे या पुस्तकांच्या वाचनातून मला भेटली. मळलेली वाट चालून जायचे नाकारणारी, स्वतः वाट शोधून ती एकाएकी चालत राहणारी. वडिलांनीही स्वतःच्या वाटा अशा धुंडाळल्या. कुणी-कधी लिहिली नव्हती अशी वानरांच्या जीवनावरची ‘सत्तांतर’ सारखी विलक्षण कादंबरी लिहिली.

वेगवान पंख तुझे, देरे मला पाखरा, तेजातले तेज घेण्या, मज हवा आसरा.

स्वतः त्या कादंबरीचे मुखपृष्ठ व चित्रे केली. नाटकात पारंपरिक नाटक आणि वगनाट्य यांचा संकर करून वेगळाच फॉर्म निर्माण केला. सतत आपल्या लेखनात नवेनवे प्रयोग केले. मी मात्र मळलेल्याच वाटेने निघाले आहे. पण या वाटेलाच, खोडाला फांद्या फुटाव्यात तशा वेगळ्या छोट्या पायवाटा असतील, अशा विश्वासाने पुढे जात आहे. एखादी छोटीशी का होईना पण माझी स्वतःची, अशी वेगळी पायवाट मी पाडेन.

परकराच्या ओच्यात सुंदर फुलं रंगीबेरंगी पानं, रसाळमधुर फळं गोळा करावीत तसे बालपणापासून मी वडिलांच्या सहवासामुळे वाचणं, फिरणं, पाहाणं, ऐकणं गोळा करत आले आहे. जीवनात 'जे सुंदर आणि मंगल आहे ते वेचून पदरात बांधून ठेवण्याची वृत्ती मी आजही जपत आहे.'

लहान वयात मी वडिलांबरोबर नदीच्या काठाने भटकले. मोठेपणी त्यांनी पुण्याजवळ घेतलेल्या धायरीच्या शेतात त्यांच्याबरोबर फिरले. पानाफुलांचे पाखरा कीटकांचे विलक्षण विश्व मला दिसले. रानावनात फिरण्याची गोडी लागली. पाखरांची साथ भुरळ पाडू लागली. वन्यजीवनातला निरागसपणा कळायला लागला.

आज माझ्या लेकींना मी हा वारसा देण्याचा प्रयत्न करते. त्यांना ससे, कासव, पक्षी पाळायला आणून देते. अभयारण्यात घेऊन जाते. प्राणी, पक्षी, झाडे दाखवते. मोठीला वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून न

परवडणारी परदेशी पुस्तके हप्त्यांच्या योजनेखाली का होईनात पण घेत राहते. छोटीला चित्रकलेची आवड आहे. तिला प्रदर्शनांना नेते. पाषाण तलाव, युनिव्हर्सिटीत निसर्गचित्रे रंगवणाऱ्या गुपबरोबर घेऊन जाते.

वडिलांनी मला चित्रे काढायला शिकवले. त्यांच्याशेजारी बसून मी ऑइलपेंटिंग शिकले. रंगसंगती कॅम्पोझिशन याचे भान मला आले. त्यांनी आणलेली जगातल्या थोर चित्रकारांची चरित्रे वाचली, चित्रे पाहिली. फोटोग्राफी कशी करावी हे त्यांच्याकडून शिकले.

मोठी झाले तसे मी अनेक उद्योग केले. वडील सांगत आले की, 'कुठलीही कला सर्वस्वाचे दान मागते. मी हे करीन आणि तेही थोडे करीन. असे केले तर कशातच उंची गाठता येत नाही.' वडिलांचे सांगणे मी ऐकले पण अमलात आणले नाही. मांजर जसे प्रत्येक भांड्यात कुतूहलाने डोकावत राहते तशी डोकावत राहिले. पी. डी. ए. थिएटरच्या अकादमीच्या नाटकांमधून कामे केली. हॅंडीक्राफ्टचे दुकान चालवून पाहिले. उद्योग-व्यवसाय करून पाहिला. उद्योगव्यवसाय करून पाहिला. डॉक्युमेंट्री फिल्मस् केल्या. मुलांसाठी पुस्तके लिहिली. मग वयाच्या तिसरीच्या आसपास पाठ्यपुस्तक मंडळात 'किशोर' या मासिकाच्या संपादनाचे काम स्वीकारले.

वाचत आलेले साहित्य, चित्रकलेची जाण, निसर्गाचे प्रेम आणि वडिलांची जीवनधाटणी या सगळ्याचा मला संपादनात उपयोग झाला.

वडिलांच्या लेखनात आणि वृत्तीत जिन्हाळा आणि अलिप्तता यांचे एक वेगळे रसायन आहे. ही वृत्ती, माझी संपादक म्हणून सर्वात मोठी शक्ती ठरली.

अंकाची मांडणी कशी असावी, मुखपृष्ठ कोणते घ्यावे, आतील साहित्याचे विषय कोणते घ्यावेत, याबद्दल आजही कधी अडचण आली की वडिलांचे मार्गदर्शन मिळतेच त्यांनी एखाद्या अंकाचे, अंकातील एखाद्या लेखाचे, चित्राचे कौतुक केले की, आजही मला प्रगतिपुस्तक दाखवल्यावर कौतुक झाले की होतो, तसा आनंद होतो.

पाच वर्षांपूर्वी माझी आई ब्रेनहॅमरेजेने गेली. हॉस्पिटलच्या उदास खोलीत तिच्या कृश चेहर्यावरून थरथरता हात हळुवारपणे फिरवत वडील भरल्या डोळ्यांनी कितीतरी वेळ उभे होते. त्यांचे ओठ कापत होते. खांदे ओघळले होते.

त्यांच्याकडे पाहाताना मला भडभडून आले. लक्षात आले की, या क्षणापासून आमच्या दोघांची, जागांची अदलाबदल झाली आहे. पूर्वी ते आमची काळजी घेत होते. आता मला त्यांची काळजी घेतली पाहिजे. ते आता थकले आहेत.

आयुष्यातल्या हादरवून टाकणाऱ्या अशा अनेक प्रसंगांना ज्या खंबीरपणे त्यांनी आपल्या भक्कम बाहूवर आजवर झेलले, त्याच बळाने मला यापुढे जीवनाला सामोरे गेले पाहिजे.

• •

ज्ञानदा नाईक

११०/१०, अक्षर, एरंडवणे, पुणे ४

ऑजळीत ओतलेले, तुवा निर्व्याज सुवर्ण, घडे भरून घ्यायला, होते उभी मी गौळण.

संचित

- विक्रम गोखले

मराठी भाषा बोलणाऱ्या, लिहिणाऱ्या आणि समजणाऱ्या माझ्या सगळ्या बाल मित्र-मैत्रिणींनो, खास तुमच्यासाठी म्हणून मी माझ्या बाबांवर लेख लिहावा, असं मला सांगण्यात आलं. मी होकार दिला आणि त्याच वेळी माझ्या मनात विविध प्रश्न उभे राहिले. ते असे की माझ्यातल्या अभिनेत्याला बाबंच्यात असलेल्या अभिनेत्याकडून काय मिळालं किंवा माझ्यातल्या मुलाला त्यांच्यामध्ये असलेल्या पित्याकडून काय मिळालं, एवढीच या लेखाची सीमा असावी का? आहे का? एक माणूस म्हणून समाजात उभं राहण्यासाठी मला त्यांच्याकडून काय मिळालं? फक्त त्यांच्याकडून मिळालं की त्यात माझ्या आईकडून मिळालेल्या विचारांचीही खूप मोलाची भर पडली? आणि जर तशी ती भर पडली असेल तर तिचंही श्रेय तिला या लेखात दिलं तर काय होईल? असे हे विविध प्रश्न ! सर्व प्रश्नांचं माझ्या मनानं एक लघुत्तर उत्तर दिलं की मी आज जो कुणी आणि जसा काही आहे, तो माझ्या आई-वडिलांकडून-दोघांकडूनही विविध विचारांचं धन मिळाल्याचा एसंध परिणाम आहे. म्हणूनच मी, माझी आई आणि बाबा या दोघांबद्दलही लिहिणार आहे.

सुप्रसिद्ध ज्येष्ठ अभिनेते श्री. चंद्रकांत गोखले आणि एवढ्या मोठ्या कलावंतांची पत्नी असूनसुद्धा, जिं प्रसिद्धच्या प्रकाशापासून सतत स्वतःला पूर्णपणे दूर ठेवलं, अशी सौ. हेमावती गोखले यांचा मी थोरला मुलगा. पारंपरिक

अर्थानं आईबाबा पूर्णपणे अशिक्षित आहेत. पण सुंदरतेनं जगण्याकारता या जगात अगदी वेगळ्या अनुभवांची जी शाळा असते तिचे मात्र हे दोघेही मुख्याध्यापक ठरतील.

माझी आई ही खूप श्रीमंताघरची कन्या, तर बाबा गरिबीशी झुंजणारा युवक. तरीही दोघांचा विवाह झाला. मला माझ्या वयाच्या पाचव्या वर्षी, ज्याला 'समज' असं चांगल्या अर्थानं म्हणतात, ती आली, असं माझ्या आईबाबंचं म्हणणं. ज्या भीषण सांपत्तिक संकटाना, माझ्या आईबाबांना,

त्यांच्या आत्यंतिक उमेदीच्या आणि तारुण्याच्या वयात तोंड द्यावं लागलं, त्या संकटांची झळ आम्हा मुलांना लागू न देण्याचा त्या दोघांनी कसोशीनं प्रयत्न केला.

पण त्यांच्या ह्या प्रयत्नाबद्दलची धारदार अशी जाणीव माझ्या आत खोलवर कुठेतरी माझी 'समज' अधिक वाढवतच मोठी मोठी करत राहिली. दिवसेंदिवस मी अधिकाधिक संवेदनाक्षम होत गेलो. भावनाप्रधान होत गेलो. पुढे माझ्यातली भावुकता कमी होत गेली. पण संवेदनक्षमता,

हातातले आकाश सोडत जाताना, आपली माती शोधित जावे, जीवाच्या गतीचे आतले संदेह, आपले आपणच फेडून द्यावे.

सृजनशीलता वाढत गेली- ती केवळ आईबाबांच्या कृतिशील विचारांमुळे.

वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंत खूप श्रीमंतीत जगलेल्या आईनं विवाहानंतर तब्बल चाळीस वर्ष आर्थिक आपत्तींशी झुंजणाऱ्या बाबांना मनःपूर्वक साथ दिली. तिच्या आयुष्याच्या या कालखंडातून मी प्रचंड सहनशीलता म्हणजे काय हे शिकलो. ती आत्मसात करण्याचा मी प्रयत्न केला आणि अजूनही करतो आहे.

पानशेत धरण फुटल्यानंतर पुणे शहरात आणि परिसरात हाहाकार उडाला. धरणफुटीमुळे जे हतबल झाले त्यात आईबाबासुद्धा होते. थोडी सावरासावर झाल्यावर नाट्यसृष्टीतील लोकांना मदत करण्याकरता काही मान्यवर एकत्र आले. त्यांनी बाबांना मदत देऊ केली. तथापि विनम्रपणे बाबांनी नकार दिला आणि आपण पत्नी मुलांसह जिवंत आहोत; घर शाबूत आहे; पुन्हा उभे राहू; परंतु जलप्रकोपात ज्यांची आयुष्येच उद्ध्वस्त झाली आहेत, आपल्या घराचा पायासुद्धा ज्यांना हुडकता येत नाही, अशा इतरांना ही मदत द्यावी असं त्यांनी विनवलं. हे सांगणाऱ्या बाबांकडून मला एक महत्त्वाचा विचार मिळला. तो म्हणजे आपल्या दुःखाचं भांडवल न करता आपल्यापेक्षा अधिक दुःखी असलेल्यांचा विचार मनात आणि कृतीत जागता ठेवणे.

पेलताना त्रास होईल इतके दागिने घातल्यासारखं, दारिद्र्यसुद्धा स्वाभिमानानं वागवणाऱ्या आईबाबांनी सत्यांशे सली आयुष्यात प्रथमच, जेव्हा त्यांच्या नशीबात संपत्तीनं प्रवेश

केला तेव्हा, त्या संपत्तीमधील एक वाटा, एका क्षणाचाही विलंब न करता, अगोदर समाजाकरता आठवणीनं आपण होऊन दिला. तेव्हा भावनावेग अनावर होऊन माझ्या डोळ्यांत आनंदाश्रू उभे राहिले.

ज्या समाजात आपण जगतो त्या समाजाचं आपणही काही एक देणं असतं, हा विचार किती तरी मौलिक आहे. आईबाबांकडून ही एक देणगी मिळाली !

लग्न झाल्या झाल्याच, अगदी चौदा पंधरा वर्षांची असल्यापासून आमच्याकडे खूप वर्ष धुणंभांडी करणारी 'ठकूबाई' जेव्हा, मुलं मोठी झाल्यामुळे व शेतीकडे लक्ष द्यायची गरज भासल्यामुळे कोकणात, तिच्या गावी कायमची जायला निघाली तेव्हा, लग्न होऊन परदेशी जायला निघालेल्या मुलीला एखादी आई जशी मिठी मारून हेलावेल, तसंच 'ठकूबाई' जाताना माझ्या आईचं झालं. त्यानंतर काही वर्ष उलटली, बातमी आली की 'ठकूबाई' खूप आजारी आहे.' तर आईबाबा हातातली सगळी कामं सोडून फक्त 'ठकूबाई'ची प्रकृती बघण्यासाठी कोकणातल्या तिच्या आडगावी जाऊन भेटून, विचारपूस करून आले. माणसामाणसांतील भावनिक नातं, रक्त, जातपात बघत नाही आणि म्हणूनच ते वैश्विक होतं, हेही आईबाबांनीच न बोलता मला शिकवलं.

दारिद्र्यात शारीरिक छळापेक्षा संवेदनशील व्यक्तींना मानसिक छळ अधिक सोसावा लागतो हा वैश्विक नियम आहे. आम्ही तिघं भावंडं लहान असताना कुठल्याशा शेजाऱ्यांच्या

घरातल्या मुलांशी खेळत होतो. त्या दिवशी त्यांच्या घरातल्या कुणाचं पेन किंवा अशीच काही, ऑफिसमध्ये वापरण्याची वस्तू नाहीशी झाली. शेजाऱ्यांनी आईला ऐकू येतील अशा तऱ्हेचे काही शब्द गोखले हे नाव घेऊन उच्चारले मात्र, आईचं संयमित पण रौद्र स्वरूप शेजाऱ्यांनीही पाहिलं, आणि आम्ही भावंडांनीही अनुभवलं. त्या दिवशी स्टोव्हवर उलथनं तापवलं गेलं आणि आम्हा तिघांच्या पायावर त्या तापलेल्या वस्तूचे शिकके उमटवले गेले. सर्व दृष्टीनं स्वतःची पायरी ओळखून समाजातील आपले संबंध वाढवावेत अथवा कमी करावेत, हा धडा ह्या शिकव्यातून मी घेतला.

मी लहान असताना डोळ्यांत व्यंग असलेल्या एका ज्येष्ठ व्यक्तित्वाच्या त्या व्यंगावर मी ऐकीव विनोद केला. ते बाबांच्या कानावर आलं. पुढचे आठ दिवस आई माझ्या अंगावरील वेताच्या वळांवर खोबरेल तेल लावत होती.

त्यामुळे भलत्याच बाबतीत मुलांची कौतुकं न करण्याचं मीही शिकलो. आईबाबांच्या अनंत आठवणी आहेत. तो माझा अनमोल ठेवा आहे. त्याच्यानंतर माझ्यासाठी आणि माझ्यानंतर, माझ्या पुढच्या पिढीसाठी ती एक 'शिदोरी' आहे. स्वतःतलं साधेपण जपणं, माणुसकी जपणं, जमेल तितकं दुसऱ्यांच्यासाठीही जगणं, स्वाभिमान सार्थ असेल तरच बाळगणं आणि आवश्यकता असेल तरच त्याचा प्रक्षेप करणं, दुराभिमानाला जराही थारा न देणं, उधळपट्टी करून श्रीमंतीचं विद्रूप प्रदर्शन कधीही न करणं, असल्या लोकांपासून डोळे उघडे ठेवून दूर राहणं,

उज्ज्वल जीवनी गंध सुगंधी, भवितव्याचे सुरम्य दर्शन, अज्ञानाची भुलवण त्यजता, सन्मार्गाची सदैव आठवण.

अपराधारला शासन जरूर करणं, कुणावरही कोणत्याही कारणानं अवलंबून राहावं लागणार नाही अशा तऱ्हेनं आयुष्य आखण्याचा निदान प्रयत्न तरी करणं, वडिलधाऱ्यांशी कितीही मतभेद असले तरी त्यांचा मान राखणं, त्यांची सर्वतोपरी काळजी घेणं आणि विविध कारणांमुळे पती-पत्नीतही वादविवाद झाले, तरी एकमेकांच्या अतीव सुंदर गुणांवर आयुष्यभर निरपेक्ष प्रेम करणं अशा खूप आणि मौलिक विचारांचा खजिना मला माझ्या आईबाबांकडून मिळाला.

अभिनय क्षेत्रातील कलावंत म्हणून जेव्हा मी माझ्या बाबांचा अभ्यास करतो तेव्हा माझ्या लक्षात एक गोष्ट येते की, त्यांच्यात क्षणात भूमिकेशी तद्रूप होण्याची जी एक वेगळीच आणि अगदी टोकाची शक्ती आहे, ती माझ्याकडे तेवढ्या मोठ्या प्रमाणात नाही. इंग्रजीत ज्याला आमच्या क्षेत्राकरता 'स्पीच व्हॅल्यू' असं म्हणतात ती माझ्याकडे नाही. ती साध्य करण्याची मी प्रयत्न करतो आहे. त्यांच्या वयाच्या (७७ पूर्ण) मानानं त्यांनी जी शरीरसंपदा राखलेली आहे ती माझ्यात अजिबात नाही. आजही पहाटे उठून ते मोजकाच पण आवश्यक असा व्यायाम न चुकता, न कंटाळता, करतात आणि ह्याबद्दल कधीही कुठेही कसले प्रदर्शन करत नाहीत. तेव्हा मला माझा तो ट्रॅकसूट, ते शूज, ती सायकल आणि माझं ते सुटलेलं पोट या सगळ्यांचं हसू येतं.

रंगभूमीच्या संदर्भातील बाबांचं 'कालभान' हे केवळ अप्रतिम आहे. बहुधा (sense of timing) हे केवळ अप्रतिम आहे. बहुधा ते त्यांना

उपजत असावं. प्रत्यक्षात रंगभूमीवर काम करणाऱ्यांना ते शिकावं लागतं पण शिकून आणि शिकवून ते प्राप्त होईलच असे नाही.

बोलीभाषेतला किंवा जी ऐकली जाणार आहेत अशा वाक्यांना प्रसंगानुरूप बदलत जाणारी एक स्वरमाला असते. हा श्रवणशास्त्राचा आणि वक्तृत्वकलेचा नियम आहे. या बदलत जाणाऱ्या स्वरांबद्दलचं बाबांचं ज्ञान हा एखाद्या लेखाचा विषय होईल. मुख्य म्हणजे बाबा कोणत्याही नाट्यशाळेचे विद्यार्थी नसतानाही शरीर, आवाज, वाणी, मुद्राभिनय, एकरूपता, नैसर्गिकता, सहज वावर या सर्व बाबतीत जेव्हा आजच्या सुशिक्षित, प्रशिक्षित नटांच्याही खूप खूप पुढचं असं काही ते देतात, तेव्हा रंगभूमीवर त्यांच्यासमोर काम करताना मी एकदम अवाक् होतो. प्रेक्षक होतो, विद्यार्थी होतो.

वस्तुस्थितीत खरोखरच आपल्यापेक्षा गुणवान असलेल्या व्यक्तीचं मग ती ज्येष्ठ असो अथवा कनिष्ठ, अंतःकरणपूर्वक कौतुक आणि तेही मोजक्याच शब्दात वेळच्या वेळी करणं हा बाबांचा मोठा गुण. त्यातून

प्रतिस्पर्धांच्या पराभवाचाही सन्मान करायचा, ही शिकवण मला मिळाली.

आईबाबांमुळे पहाट ही अतीव सुंदर वेळ असते हे माझ्या लक्षात आलं. तर समुद्राची शांत आणि रौद्र अशी दोन्ही रूपं प्रतिकात्मक विचारांनी अभ्यासावी; जंगलावर, आकाशावर, प्राण्यांवर प्रेम करावं हे मी आमच्या बाबांमुळेच शिकलो.

शारीरिक व्यायामाची आवड, शास्त्रीय संगीताची आवड, निवड याचं तर बाबांकडून शिक्षणच मिळालं. ते उत्तम गायचे. आजही गातात पण आता तयारीचं गाणं नाही. तरीही मोगुबाई कुर्डीकर या गानतपस्विनीकडून शाबासकी आणि आशीर्वाद मिळवा, एवढं चांगलं गातात. मला माहितीये ते माझ्यावर एका बाबतीत आमरण नाराज राहणार आहेत. मी शास्त्रोक्त संगीत गायक व्हावं अशी त्यांची इच्छा होती. मी कंटाळा केला. त्यांचा राग पचवला. पण गाणं शिकलो नाही.

आज सुरेल गायन एकलं की, आतल्या आत आनंदानं आणि शिकलो नाही या दुःखानं दोन्ही कारणांनी मी रडू लागतो. असं गलबलायला होण्याकरता जे मन तयार व्हावं लागतं त्याचं कारण आई-बाबा. वैचारिक स्वच्छता, स्पष्टवक्तेपणा, या दोन गोष्टीसुद्धा मी फक्त बाबांकडून घेतल्या.

माझी आई मनातल्या मनात स्पष्ट बोलणारी आहे. दुसऱ्याच्या मनाचा सातत्यानं विचार हे बहुधा त्या मागचं कारण असावं.

दुसरं म्हणजे काही वर्षे वैचारिक ताठरपणा. साध्या शब्दात देखील हटवादीपणा. पण हव्हहव्हू,

श्वास ज्याचे मेघ झाले बरसले कृतीतून, फुलविले उद्यान ज्याने आपुल्या कलेतूनी.

गानरंगी रंगली !

- कीर्ती शिलेदार

माझ्या आईचा जन्म नाटक कंपनीतच झाला. तिचे वडील नारायणराव जाधव हे संगीतसूर्य केशवराव भोसल्यांचे दूरचे नातेवाईक होते. त्यामुळे तिच्यावर बालपणापासूनच संगीत व नाट्याचे संस्कार घडले. तिची वडील बहीण गीता गाण्यात चांगली तयार झालेली होती. हिराबाई आणि गायनाचार्य वझेबुवांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ तिला मिळाला होता आणि चांगली गायिका म्हणून ती पुढे येणार असा विश्वास वाटत असतानाच, अचानकपणे विषमज्वराने तिचा बळी घेतला. त्या धक्क्यातून सावरून वडिलांनी त्यांच्या संगीताच्या आशा छोट्या प्रमिलेवर (जयमालाबाईवर) केंद्रित केल्या.

पूर्वी कला आणि कलाकारांना फारशी प्रतिष्ठा नसे परंतु गानहिरा हिराबाईंनी आपल्या सोज्ज्वळ व्यक्तिमत्त्वाने आणि सुरेल गायकीने संगीतकलेला माजघरातही प्रवेश दिला. मुलीबाळींनी गाणे शिकायला हरकत नाही, असा विश्वास पैदा केला. नाटक कंपनीचे अस्थिर वातावरण पाहून नारायणराव जाधवांनी बेळगावला स्थायिक होण्याचे ठरवले व स्वतःच्या मावसभावाबरोबर (कै. गोविंदराव गायकवाड) 'गोविंद संगीत विद्यालय' या संगीत क्लासची स्थापना केली. या क्लासमध्ये अनेक स्त्रिया, मुली गाणे शिकायला येत. त्या

सर्वांना गायनाचे धडे द्यायची छोटी प्रमिला !

आधी आपण शिकायचे आणि मग शिकवायचे अशा पद्धतीने तिची संगीत आरधना सुरू झाली. दरम्यान गानतपस्विनी मोगुबाई कुर्डीकर, गोविंदराव टेंबे, मोहनराव पालेकर, जगन्नाथबुवा पंढरपुरकर अशा थोर लोकांकडून संगीताचे शिक्षण घेण्याची तिची पराकाष्ठा चालली होती. सोळाव्या वर्षी तिचे संगीत - रंगभूमीवर पदार्पण झाले; आणि तिची संगीत रंगभूमिवरची कारकीर्द सुरू झाली. नटसम्राट बालगंधर्व, गणपतरावदादा बोडस, चिंतूबुवा गुरव, गोविंदराव टेंबे यांच्या मार्गदर्शनाखाली तिला संगीताभिनयाचे धडे मिळत गेले. त्यांच्याबरोबर सहवास घडला, काम करण्याची संधी मिळत गेली.

बेळगावच्या वनिता विद्यालयात पाचवीपर्यंतचे तिचे शिक्षण झाले. परंतु इंग्रजी विषय घरात अगदीच वर्ज्य असल्याने इंग्रजी माध्यमाचे शिक्षण तिला पेलेना. पूर्ण वेळ संगीताध्ययन करण्याचे ठरवून तिने शिक्षणाला पूर्णविराम दिला. हे काम त्या काळात जमू शकले कारण शिक्षणाला फारसे महत्त्व तेव्हा दिले जायचे नाही. मात्र जेव्हा आम्ही, कला आणि शिक्षण, या शिक्षणाच्या दोन चाकांपैकी एकाच चाकाचा (अर्थात कलेचा) स्वीकार करावा का? असा सवाल टाकताच तिने आम्हाला ताबडतोब खोडून काढले ! इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊ दिली नाही. उलट असा विचार

आलाच कसा? असे म्हणून डोळे मोठे केले ! तिने अशा रितीने आमच्या महान विचारांना नकार देऊन आम्हाला कारकून बनवून टाकले आहे ! आता जेव्हा जेव्हा ती कुठे अध्यक्ष, प्रमुख पाहुणे बनून जाते तेव्हा तिची भाषणे लिहिण्याचे काम आम्हाला करावे लागते. टाळाटाळ केली तर कानपिचक्या मिळतात, "तुम्हाला मग शिकवलय कशाला?" असो !

डॉ. भालेरावांनी रंगभूमीच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त अनेक चांगली जुनी नाटके, चांगल्या कलाकारांना एकत्रित आणून, तालमी करून त्यांचा महोत्सव 'साहित्य संघा'तर्फे, साजरा केला. त्यातील 'शाकुंतल' नाटकात आईला, (प्रमिला जाधवला) जयराम शिलेदार दुष्यांताच्या भूमिकेत भेटले. संगीत नाटकांच्या समान धाग्याने त्यांची मने जुळली आणि दोघांनी 'मराठी रंगभूमी' ही संस्था स्थापन केली आणि नंतर ते विवाहबद्ध झाले. १९४९ ते १९५८ 'मराठी रंगभूमि'ने, पंधरा जुन्या नाटकांबरोबर अठरा नवी संगीत नाटके रंगभूमीवर आणली. बाळ कोल्हटकर ह्यांना नाटककार म्हणून प्रस्थापित केले. सगळ्या नव्या संगीत नाटकांना आईनेच संगीत दिले. कंपनी सर्कसप्रमाणे गावोगावी १/२ ॥ महिने मुक्कामाला असे. कलाकारांना मासिक पगार असे. सर्व मंडळी एकत्र कुटुंबाप्रमाणे राहात असत. नागपूर मुक्कामात कै. शंकरराव सप्रे यांच्या प्रेरणेने कंपनीतील पाच लोकांनी गांधर्व महाविद्यालयाची संगीत विशारद परीक्षा दिली. त्यांना मार्गदर्शन

सागरफेनावरती चाले, नृत्य अविरत समसुरांचे, कोकिलकंठी गान ऐकुनि, भान हरतसे सुरासुरांचे.

करण्याची जबाबदारी आईनेच घेतली होती.

आम्हीही नाटक कंपनीच्या वातावरणात जन्मलो, खेळलो आणि बागडलो. शाळेच्या वयाच्या होताच फिरत्या नाटककंपनीला विराम देऊन नाईट पद्धतीने 'मराठी-रंगभूमी' कार्यरत झाली. आम्ही मुली शाळेत जाऊ लागलो. मुक्काम पुणे येथे स्थिर झाला. पूर्वी नटमंडळींची पत्रे जाताना पत्रावरचा पत्ता "मुक्काम-कोल्हापूर, मुक्काम-गडहिंगलज, मुक्काम हिंगणघाट" अशा पद्धतीने लिहिला जाई; ते आठवते ! लहानपणापासून आमची आवड संगीत नाटकाकडे आपसूक खेचली गेली. संगीताच्या, नाटकाच्या सतत चालणाऱ्या तालमी, रात्रभर होणारी नाटके यात आम्ही खूप रमून जायचो. आमच्या आवडींना नाना -आईनी कधीच प्रतिबंध केला नाही. त्यातून आम्ही मुले वात्रटपणाने चुका शोधून विडंबने करण्याचे उद्योग सुरू केले. तेव्हा चुका शोधणे सोपे असते. पण काहीतरी 'चांगले' करून दाखवणे कष्टाचे असते याची जाणीव होण्यासाठी नानांनी, 'सौभद्र' नाटकाचे

गाजर आम्हा मुलांपुढे ठेवले. आम्ही उत्साहाने नाटक करण्याचे ठरवले.

लता (वय १२) मी (वय १०) आणि चुलतभाऊ बाळू उर्फ सुरेश (वय ८) आमच्या तालमी सुरू झाल्या. कोवळ्या वयाला झेपेल अशा गायकीचे संस्कार आईने लतावर आणि माझ्यावर केले. लहानपणी मला ताना मुळीच मारत यायच्या नाहीत. गळा फार बोजड होता. पण आईने मला सूरूसूरात रमत गाण्याचा ढंग दिला. तालाचा थोडासा उपजत सेन्स असल्यामुळे शिकवलेले गाणे लयीत म्हणताना मुळीच अडचण वाटायची नाही त्यामुळे सगळ्या पदांना टाळ्या मिळायच्या. हे सगळे श्रेय आईच्या अविश्रांत मेहनतीचे होते. तीन पात्रात संपूर्ण सौभद्र दाखवण्यासाठी एका मिनिटात परिपार्श्वकाची नटी, नटीचा नारद, नारदाची सुभद्रा दाखवण्यासाठी एका मिनिटात पारिपार्श्वकाची नटी, नटीचा नारद, नारदाची सुभद्रा, कृष्णाची दासी, असे झटपट वेषांतर करण्यासाठी प्रेसबटन्सचे पोषाख शिवलेले होते; दागिनेही प्रेसबटन्सचे होते; ते स्वतःच्या कौशल्याने आईने

बनवले होते. आम्हाला तयार करतानाही ती भरपूर धावपळ करायची. बाहेर ऑर्गनवर जाऊन पदे वाजवणे, परत धावत येऊन आम्हाला तयार करणे आणि प्रयोग चांगला झाल्यावर शाबासकी देणे, हे ती खूप उत्साहाने करायची.

नायिका म्हणून तिने स्वतःची कारकीर्द फार चांगली गाजवली. तिच्यावरचा बालगंधर्वाचा प्रभाव तिच्या सादरीकरणातून प्रकट होत असे. सुहास्य मुद्रा, भावपूर्ण अभिनय आणि वैशिष्ट्यपूर्ण गायनशैलीमुळे तिने केलेल्या सर्व भूमिका रसिकप्रिय झाल्या. आम्हा मुलींची कारकीर्द सुरू करताना आमच्या बरोबरीने अनेक नव्या कलाकारांना मार्गदर्शन करून नाना-आईनी पुढे आणले. पुढच्या वर्षी (ऑक्टो. ९८ ते ऑक्टो. ९९) 'मराठी रंगभूमी'चा, 'सुवर्ण महोत्सव' साजरा करणारी संधी मिळते आहे, ती नाना-आईच्याच अथक प्रयत्नांच्या कष्टांमुळे. भरतमुनींच्या जयंतीच्या दिवशी आईला 'महिंद्र नटराज' पुरस्कार जाहीर झाला, हे त्या कष्टांचे एक छोटेसे फळ! आजही बहात्तराव्या वर्षी अनेक विद्यार्थिनींना विद्यादान करण्यात मनापासून रंगून गेली आहे, माझी आई !

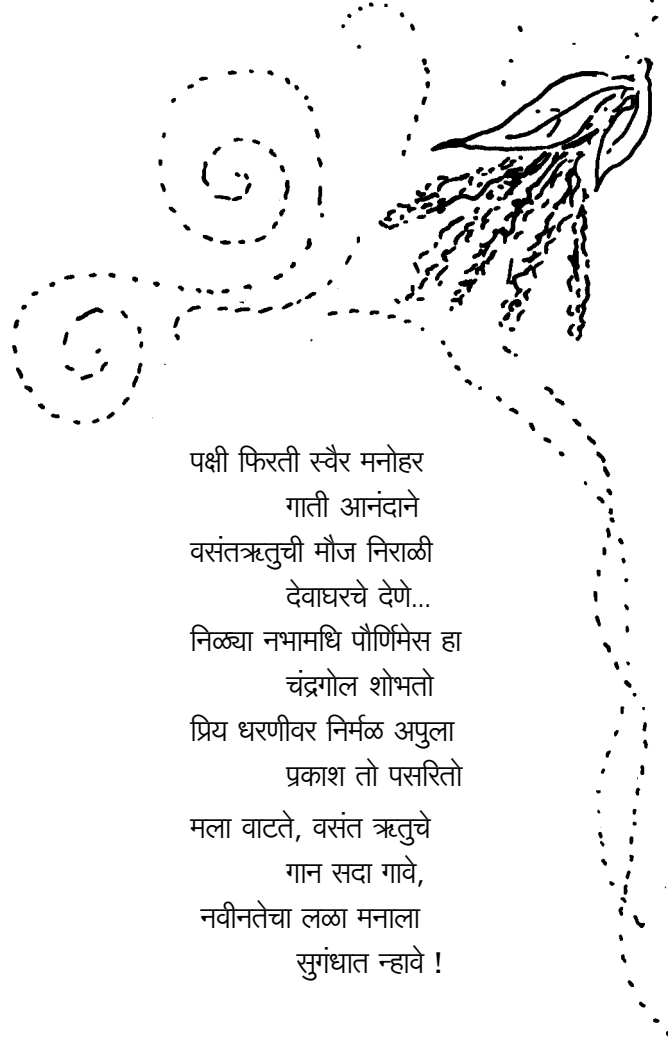
••

कीर्ती शिलेदार

३९/५६ 'आधार', प्रभात रोड,
गल्ली क्र. ९, पुणे ४

होते एकदा दिलेले, सुखाचे तू मोरपीस, कशी होऊ उतराई, मोह अजून मनास.

कविता पांजोपानी

वसंत ऋतुचे गाणे !

दिवसामागुनि दिवस चालले
रोज सकाळी सूर्य नवा,
वसंतऋतुची परंतु काही
निराळीच वाहते हवा !
आंब्यावरती डुलतो मोहर
मना ओढ लागली
वेलीवरि बघ नवी पालवी,
बाग फुलू लागली !
गाणे गाती किती भ्रमर हे
वारा शीतल सुटे
कोकिळ गाई मंजुळ गाणे
शीळ मधुर उमटे !

पक्षी फिरती स्वैर मनोहर
गाती आनंदाने
वसंतऋतुची मौज निराळी
देवाघरचे देणे...
निळ्या नभामधि पौर्णिमेस हा
चंद्रगोल शोभतो
प्रिय धरणीवर निर्मळ अपुला
प्रकाश तो पसरितो
मला वाटते, वसंत ऋतुचे
गान सदा गावे,
नवीनतेचा लळा मनाला
सुगंधात न्हावे !

वि. म. कुलकर्णी
६१/४८, एरंडवणे,
'कमळवेळ', भारती निवास, पुणे - ४

कोकिळेच्या कूजनाने आप्ततरु बहरला, चैत्राची गुढी उभारु नववर्षाच्या स्वागताला.

माझा गाव

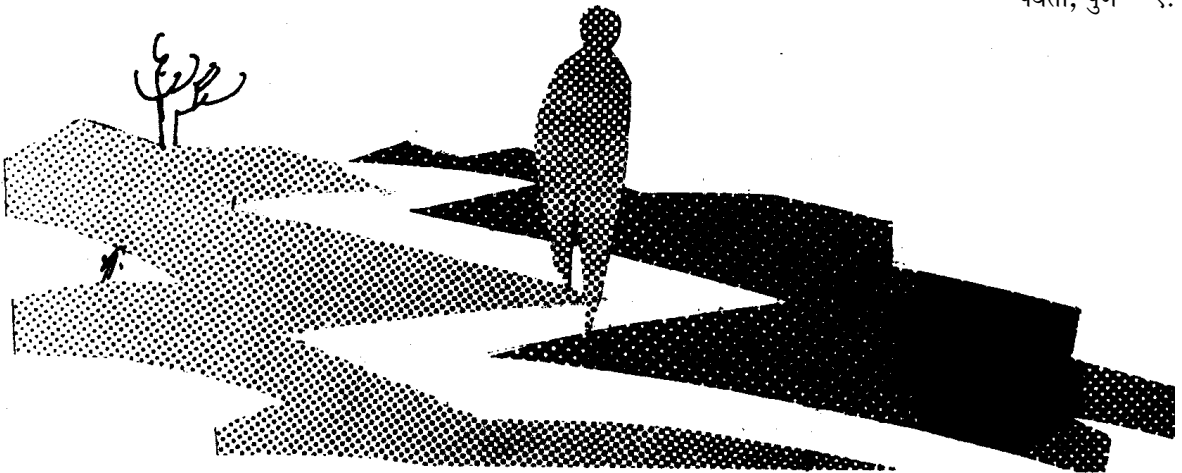
काट्याकुट्याचा तुडवित रस्ता
माझ्या गावाकडं चल माझ्या दोस्ता
कशि उन्हात वळतात माणसं
कशि मातीत मळतात माणसं
कशि खातात जिवाला खस्ता
माझ्या गावाकडं चल माझ्या दोस्ता
काळ्या बापाचं हिरवं रान
काळ्या माईनं पिकवलं सोनं
त्यांच्या घामाचा भाव लई सस्ता
माझ्या गावाकडं चल माझ्या दोस्ता
लई साखर लागते गोड
येतो बापाच्या अंगाला पोड
भाव ठरतो त्याला नं पुस्ता
माझा गावाकडं चल माझ्या दोस्ता
या भूमिचा मुळ अधिकारी
बाप झालाय आज भिकारी
गाव असुन झालाय फिरस्ता
माझ्या गावाकडं चल माझ्या दोस्ता

इंद्रजित भालेराव
एकनाथ नगर, परभणी १

चढूया डोंगर-कडे !

निसर्गातल्या सौंदर्याची भूल आम्हाला पडे
चढूया डोंगर-कडे, मुलांनो चढूया डोंगर-कडे ॥ध्रु. ॥
हिरवे डोंगर हिरवी झाडे
आकाशाची निळी कवाडे
झेप घेऊनी निर्भयतेने चिमणपाखरू उडे ॥
झुळझुळणारे झरे वाहती
आनंदाने शेते डुलती
वारा पिऊनी पाहा वासरू कसे मस्त हुंदडे ॥
जंगलातली दुनिया न्यारी
गरूड घेई उंच भरारी
वनौषधीने भरले सुंदर समृद्धीचे घडे ॥
पहावयाचे किती उरलेले
नवलाईने जग भरलेले
झटका आळस, टाका पाऊल उत्साहाने पुढे ॥
चला उठा तर करा तयारी
सवंगड्यांना द्या ललकारी
स्वागत करण्या पहा शिंपिले रानफुलांनी सडे ॥

डॉ. संगीता बर्वे
९१/अ, स्नेहलबाग,
तुळशीबागवाले कॉलनी,
पर्वती, पुणे - ९.

जीवनाचे गाणे सप्तस्वरांनी सजवायचे, भैरवीच्या रागानेच अखेर असते तोलायचे.

मुंबईत संध्याकाळच्या वेळी ठिकठिकाणी कबड्डी दिसायची. घराच्या अंगणात, रस्त्यांवर, उपनगरातील मैदानात, मोकळ्या जागांमध्ये, कंपन्यांच्या आवारात अगदी कुठेही. कधी संधिप्रकाशात बऱ्याचदा चक्क दिवे लावून दिवसभर कामावरून थकून आलेली मंडळी चहा घेऊन, पाणी मारून फ्रेश व्हायची आणि खेळत बसायची. संध्याचे माहिती नाही. कदाचित पुण्यासारखीच स्थिती झाली असावी. (म्हणजे टि. व्ही. समोर बसून टाळ्या वाजविण्याची वृद्धावस्था)

खऱ्या अर्थाने कबड्डी हा जनसामान्यांचा खेळ आहे. छोट्यासे गुंठाभार मैदान. साहित्य नको. थोडी फक्की/चुना नाहीतर चपलांची रेषसुद्धा चालते. ५, ६ भिडू जमले की खेळ सुरू पण एकदा सुरू झाल्यावर थांबत नाही. टाईम आऊट वगैरे कल्पना अगदी आत्ताच्या. खेळाचा

व्यक्तिविकासाचे आगळे साधन-कबड्डी

- विवेक कुलकर्णी

शाळेत असताना खोखो, बास्केटबॉल खेळायचो. सध्या वयपरतवे व्हॉलीबॉल खेळतो. पण मधल्या कॉलेज आणि I.I.T. च्या कालखंडात प्रामुख्याने कबड्डी खेळलो. त्यात गुडघा मोडला, दोन शस्त्रक्रिया झाल्या. तरी हौस न गेल्यासारखा धोका पत्करून स्पर्धेबाहेर का होईना खेळत राहिलो. मार्गदर्शकाची भूमिका पूर्वी गोल खो खोलाही जमायची. कबड्डीच्या मार्गदर्शनास सुरुवात केली. दहा वर्षे पुण्याच्या आंतरशालेय स्पर्धांमध्ये प्रबोधिनीच्या कबड्डी संघांचा दरारा निर्माण झाला. योग्य वयाचे, शिस्तबद्ध, सुस्वभावी आणि तरीही सामने जिंकू शकणारे; क्षमता, कौशल्ये, मनोवृत्ती असणारे संघ प्रबोधिनीत तयार झाले. या सर्व कालखंडात कबड्डी खेळाचे आतून बाहेरून विविधांगी 'दर्शन' झाले. ते छात्र प्रबोधनच्या वाचकांसाठी शब्दात मांडण्याचा हा प्रयत्न !

बाजच आक्रमक पण मध्यंतरी काही काळ अतिबचावात्मक खेळ व्हायला लागला. थोडासा पुढावा घ्यायचा आणि मग वेळ काढणे आणि अतिबचावात्मक पवित्रा; अशी व्यूहरचना सुरू झाली. थोडासा पुढावा गेला तरी शांतपणे खेळून शेवटच्या ५ मिनिटात आक्रमण करायचे अशाही

बचावात्मक व्यूहरचना होत्या. यावर उपाय म्हणून बोनस गुणांचा नियम व बोनस रेषा आली. निदानरेषा अजून लांब सरकली. तीन चढाया फुकट घालविल्यास विरुद्ध संघाला गुण देण्याचा नियमही येऊन परत गेला पण या सगळ्या प्रयत्नामुळे खेळ आकर्षक व गतिमान होण्यास नक्कीच मदत झाली. बाकी सर्व खेळांसारखेच वय कमी दाखविणे, निवडीचे राजकारण वगैरे असूनही कबड्डीची लोकप्रियता कायम राहिली. नव्हे क्रिकेटच्या भाषेत एक दिवसीय समान्यांसारखीच अजून वाढली.

ठीक आहे. लोकप्रिय, आक्रमक भारतीय खेळ हे सगळे मान्य आहे. पण व्यक्तिविकास कुठून आला? व्यक्ती म्हणजे फक्त शरीर नाही, तर मन-बुद्धीपण आलेच. ह्याचाच मुख्य विचार या लेखात थोडक्यात

खिलाडूवृत्तीने स्वीकारावा पराभव, त्यातूनच दिसते यशाची वाट, उमेदीने पुनः उभे राहता, उजळून निघते नवी पहाट ।

मांडणार आहे.

शारीरिक क्षमतांमध्येही मला कबड्डी सर्वश्रेष्ठ वाटतो. ताकद पाहिजेच पण अवजड -बोजड वजन नको. एकावेळी सातजणांशी धक्काबुक्की करायची म्हणजे **ताकद** एकवटता, वापरता आली पाहिजे; पण फक्त ताकद पुरणारी नाही. त्याला **चपळाईची** जोड तितकीच महत्त्वाची. छोट्याशा जागेमध्ये पुढेमागे वेगवान हालचाली, पदन्यास आणि हातांचा वापर करत असतानाची चपळाई, शरीर **लवचिक** असेल तरच शक्य आहे. बैठी किंवा वरती लाथ मारणे, हात मारणे, खांदा लावणे, फिरविणे या सगळ्या चढाईकौशल्यांसाठी आणि चवडा, कंबर, पट, ब्लॉक इत्यादि पकडींसाठी कमालीच्या वेगाने हातवारे (चपळाई) आणि लवणारे (लवचिकता) शरीर पाहिजे, आणि या चपळ, लवचिक हालचालीच्या शेवटी असतो एकवटलेल्या ताकदीचा दणका. तरच चढाई अथवा पकड यशस्वी होते. सरळ पळण्याचा वेग मात्र कबड्डीत फारसा आवश्यक नसतो, पण त्वरण (acceleration) गरजेचे असल्याने वेगाला उपयोगी पायाचे स्नायू बळकट असावेच लागतात. शेवटचा शारीरिक क्षमतेचा भाग म्हणजे **दम** (stamina). सतत कबड्डी म्हणायचे असल्याने फुफ्फुसे आणि हृदयाचे काम मजबूत लागते. आपली

चढाई चालू असताना असंत मिळाली तरी आपल्यावर चढाई होताना सतत सावध राहावे लागते. मन लावून फक्त ५-१० मिनिटे खेळले तरी चढाई न करता दम लागू शकतो, घाम येऊ शकतो. म्हणून सर्वांगीण शारीरिक क्षमतांची सर्वाधिक कसोटी लागणारा खेळ मला कबड्डी वाटतो.

शारीरिक क्षमतांचीच गरज असणारा हा फक्त खांद्याखालचा खेळ आहे का? बाहेरून बघणारा प्रेक्षकही सांगेल की बुद्धीचातुर्याचा फार मोठा वाटा या केळात असतो. किंबहुना प्रबोधिनीच्या संघांचे व खेळाडूंचे यश याकारणानेही आहे. कबड्डीत नेता बाद झाल्यावर इतरांनाही संघाचे नेतृत्व करायला लागते आणि चढाईत तर आपणच संघाचे प्रतिनिधी या अर्थाने नेताच असतो. सर्व आयत्या वेळचे निर्णय, ठरलेली व्यूहरचना लक्षात घेऊन, क्षणार्धात घ्यायचे असतात. स्वतःचे

गुणदोष (strength/weekness) नीट माहिती असावे लागतातच पण विरुद्ध संघाचे आणि खेळाडूंचे गुणदोषही कमीतकमी वेळात पारखावे लागतात. त्याप्रमाणे वैयक्तिक व सांघिक खेळाची शैली, व्यूहरचना बदलावी लागते. त्यामुळे निर्णयक्षमता, निरीक्षण कौशल्ये, गुणदोष पारखणे, प्रश्नांवर (अडचणी) उपाय शोधणे असे बौद्धिक गुणही कबड्डीमध्ये विकसित होतात.

मानसिक क्षमतांची गरज तर सर्वत्रच आहे पण कबड्डीमध्ये ती एका विशिष्ट असाधारण परिस्थितीमध्ये दाखवावी लागते. असाधारण परिस्थिती म्हणजे एका व्यक्तीला नियमांच्या चौकटीत का होईना पण **सात जणांवर आक्रमण** करावे लागते. चांगल्या ताकदीच्या, शौर्याचा आव आणणाऱ्या, अनेक मुलांना मी चढाईला जाणे टाळताना किंवा जाताना थरथरताना पाहिले

कर्तृत्वास्तव आम्हा पुढती आज मोकळे रान, मानवतेच्या दिव्य मंदिरी घुमवू मंगल गान.

आहे. परत निदानरेषा तरी किमान ओलांडली पाहिजेच. जरबेच्या आवाजात कबड्डीचा ध्वनि ? घुमवत, शड्डू ठोकत सात जणांच्या साखळीत हैदोस घालणारी एखादी नेत्रदीपक चढाई प्रेक्षकांच्या काळजाचे ठोके थांबवू शकते. शारीरिक खेचाखेचीला न घाबरता धीटपणा असल्याशिवाय कबड्डी खेळताच येणार नाही. अर्थात कबड्डी जिद्दीने खेळत राहिलो तर हा धीटपणा येतोच. जखमांची सवय होते. वेदना सहन करण्याची मानसिक ताकद वाढते. हळूहळू स्वतःला आणि इतरांनाही जखमी न करता खेळण्याचे कौशल्यही प्राप्त होते. चढाईत अनेकांच्या अंगावर चालून जाताना आणि चढाईला आलेल्या एकट्या प्रतिस्पर्ध्याला सापळ्यात पकडताना एक प्रकारचे **killer instinct** लागते. सध्याच्या स्पर्धात्मक जगात त्याचे महत्त्व सांगायला नकोच.

कबड्डी हा सांघिक खेळ आहेच, त्यामुळे साहचिकच **संघभावना** खूप महत्त्वाची आहे पण कबड्डीमध्ये बाद गडी बाहेर जात असल्याने १ ते ७ या सर्व संख्येमध्ये खेळावे लागते. वेगवेगळ्या जागांवर वेगवेगळ्या सहकान्यांबरोबर खेळावे लागते. त्यामुळे आपल्या खेळाला, वृत्तीला योग्य मुरड घालून संघासाठी खेळण्याचे उत्तम प्रशिक्षण कबड्डीमध्ये मिळते. कधी अनुयायी, कधी सहकारी, कधी

नेता अशा सर्व भूमिकांचा समतोल एकाच सामन्यात राखावा लागतो. त्यामुळे निर्माण होणारी मनोवृत्ती (temperament) हा चांगल्या खेळाडूचा महत्त्वाचा गुण ठरतो.

कबड्डीचा सामना सहसा अनिर्णित राहात नाही. अत्यंत चांगल्या संघाविरुद्धही आपले शक्य ते कसब दाखवण्याची संधी असते आणि हारजीत मोकळेपणे स्विकारण्याची **खिलाडू वृत्ती** अन्य खेळांप्रमाणेच कबड्डीमध्येही प्रकट होते. शेवटचा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे कबड्डी हा आपल्या परंपरेतील, आपल्या मातीतला खेळ आहे. **मातीशी नाते** सांगणारा व जोडणारा खेळ आहे. मैदानाची उत्तम आखणी करून, दाट पाणी मारल्यावर मातीचा सुगंध मनाला प्रसन्न करतो. अशा लाल, काळ्या मातीमध्ये तगड्या शरीराचे, चपळ हालचालींचे युवक खेळताना खूपच देखणे, डौलदार दिसतात. मैदानात शिरताना नमस्कार करत पुढे येणारा संघ, त्या मातीविषयी, खेळातून मिळणारा आनंद व समाधान याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतो. सामना जोरदार होतो. संपल्यावर परस्परांचे गुणग्रहण करणारा जयजयकार (श्री चीअर्स) होतो. एक छोटा खेळाडू मोठा नागरिक बनण्याचे धडे घेत असतो.

डॉ. विवेक कुलकर्णी
ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे

या वर्षीची सुट्टी कशासाठी वापराल?

खालीलपैकी कोणकोणत्या गोष्टी तुम्हाला माहित आहेत? तुम्ही केल्या आहेत? तुम्हाला करता येतात? ज्या गोष्टी तुम्हाला माहित नाहीत. करता येत नाहीत. त्या समजून घ्या. शिकून घ्या. यावर्षीच्या सुट्टीतील काही वेळ यासाठी मुद्दाम राखून ठेवा.

१. वेगवेगळी कडधान्ये, डाळी, पिठे यातील फरक ओळखणे.
२. भारत/पिठले/खिचडी/रस्सा/उसळ/चहा/कॉफी/सरबत यासारखे पदार्थ व पेये करता येणे.
३. फुलं जास्तीत जास्त दिवस टिकविण्याच्या पद्धती शिकणे.
४. पुष्परचनांचे वेगवेगळे प्रकार व त्या करण्याच्या पद्धती शिकणे.
५. आपल्या घराच्या/शाळेच्या परिसरात मिळणाऱ्या पानाफुलांची रचना करणे.
६. नकाशाचा कच्चा आराखडा तयार करणे.
७. छोट्या भागाचा प्रमाणबद्ध नकाशा तयार करणे.
८. चिन्हे, प्रमाण, दिशा इ.चा वापर करून एखाद्या भागाचा नकाशा तयार करणे.
९. वेगवेगळ्या हत्यारांची माहिती व त्यांचा वापर करायला शिकणे. (उदा. फ्यूज बदलणे, टेस्टर वापरून टेस्टिंग करणे, लूज कनेक्शन घेता येणे, ट्यूब बदलता येणे. इ.)
१०. विजेच्या उपकरणांना हाताळताना घ्यायची काळजी व शॉक लागल्यास प्रथमोपचार करता येणे.
११. नळाच्या विविध भागांची माहिती असणे.
१२. नळदुरुस्तीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या हत्यारांची माहिती घेणे व त्यांचा वापर करणे.

कौशल्याच्या तन्हा निराळ्या, कर्मयोग परि तोच असावा.

तेसा गिरीश सोनवणे हा तरुण दिसायला समान्य वाटणारा पण खरंतर असामान्य बुद्धिमत्तेचा ! सर्वत्र असलेल्या स्पर्धेच्या जगात तो सतत उपेक्षितच राहिला. आपलं पीएच. डी. पर्यंतचं शिक्षण त्यानं अशा प्रतिकूल परिस्थितीत पूर्ण केलं. त्यानंतर गुणवत्तेच्या जोरावर शास्त्रज्ञ पदावर निवड होऊनही म्हणावी तशी मान्यता त्याला मिळाली नाही, याचं शल्य मनात बाळगत गिरीशचे संशोधन चालूच होते पण त्याची विचारप्रणाली मात्र काहीशी नकारात्मक बनत गेली. वरवर तो शांत, मृदू वाटत असला तरी त्याच्या मेंदूत प्रचंड उलथापालथ होत राहिली व त्याचपटीने त्याच्या मनाची नकारात्मकताही वाढत राहिली.

डॉ. हेमंत गवळी हे प्रख्यात न्यूरोसर्जन, गिरीशचे जिवलग मित्र. गिरीशच्या मनातील या हालचालींकडे त्यांचं सूक्ष्म लक्ष होतं. आपल्या परीने त्याची नकारात्मक वृत्ती बदलवण्याचा ते प्रयत्न करत राहायचे. गिरीशच्या असामान्य बुद्धिमत्तेवर त्यांचा विश्वास होता. एक दिवस त्याच्या बुद्धिचं तेज त्याच्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या समाजाला मान्य करायलाच लागेल याची त्यांना खात्री होती.

गिरीशचं अर्धवाहक भौतिकशास्त्रात (Semiconductor Physics) बऱ्यापैकी प्रभुत्व होतं. गाढा अभ्यास होता. शिवाय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, या क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या काही दादा

विज्ञान कथा – अंधारातील तीर

डॉ. संजय ढोले

माणसांपैकी तोही एक होता पण दुदैवाने तो सर्वांना अनभिज्ञच होता. आपलं ज्ञान सामान्यांपर्यंत जात नाही हीच तर खरं त्याची खंत होती. अर्धवाहक पदार्थांवर प्रक्रिया करण्यासाठीची आवश्यक यंत्रणा त्याच्या जवळ होती... अदृश्यावत कॉम्प्युटरही होता. त्याचं संशोधन कसं चाललं आहे? याची साधी चौकशीही इतर मित्र करीत नव्हते.

अर्धवाहक म्हणजेच सिलिकॉन, जर्मनिअम यासारख्या पदार्थांनी १९५० नंतर इलेक्ट्रॉनिक्समध्ये क्रांतीच घडवून आणली होती. म्हणूनच तदनंतरच्या दशकात बऱ्याच शास्त्रज्ञांनी या क्षेत्रात संशोधन करण्यास सुरुवात केली होती. त्यापैकीच गिरीश सोनवणे हा एक होता... त्यामुळेच अर्धवाहक पदार्थांचा शोध लागलेल्या दशकापासून आजतागायत या क्षेत्रात बऱ्याच जणांनी संशोधन करून मायक्रॉन्स (एक सें. मी. चा दशसहस्रंशांश भाग, १० - ४ सें.मी.) ते नॅनॉन्स (एक से.मी. चा कोट्याधीशांश भाग, १० - ७ सें.मी) या आकारात इलेक्ट्रॉनिक घटकांची (device) निर्मिती केली होती. त्यातच कॉम्प्युटरमध्ये वापरली जाणारी स्मृतिपटले (Memory chips) याच पदार्थांच्या साहाय्याने निर्माण करून, कॉम्प्युटरचा आकार

सूक्ष्म होऊन ते जलदगतीने पळू लागले होते... आणि या स्मृतिपटलांची क्षमताही दिवसागणिक वाढतच गेली होती.

याच क्षेत्रात गिरीश सोनवणेने प्रभुत्व मिळवून, वेगळ्याच दृष्टिने विचार करण्यास सुरुवात केली होती. त्याचा प्रवास पिकॉन्स (एक सें.मी. चा अब्जांश भाग १०^{-१०} सें. मी.) कडे सुरू झाला होता. डोळ्याला न दिसणाऱ्या स्मृतिपटलांचे बनावट (Simulation) प्रतिकृतीचे काम त्याने कॉम्प्युटरवर यशस्वीपणे केले होते.

या संदर्भातील काही प्राथमिक प्रयोग आपल्या छोटेशाळात प्रयोगशाळेत उपलब्ध असलेल्या यंत्रणांच्या साहाय्याने करण्याचे त्याचे प्रयत्न चालले होते. प्रचंड अभ्यास आणि परिश्रमाची तपश्चर्या त्यामागे होती. शिवाय हा प्रयोग त्याचा स्वतःचाच असणारा होता. त्याची स्वतःचीच ती कल्पना होती... आणि ती निश्चितच सिद्धीस जाणार व अमूल्य ठरणार याची त्याला खात्री होती.

कधीही लोप न पावणाऱ्या व भरमसाठ क्षमता असणाऱ्या स्मृतिपटलांची निर्मिती त्याला करावयाची होती. आजपर्यंत सुपर कॉम्प्युटरमधील स्मृतिपटलेही धातू (Al, Ag), सिलिकॉन डायऑक्साईड

व्यथा किंवा आनंद असू दे, प्रकाश किंवा तिमिर असू दे। वाट दिसो अथवा न दिसू दे, पुढे पुढेच मजला जाणे ॥

(SiO₂) व सिलिकॉन (Si) या पदार्थांचे विविध जाडींचे थर वापरूनच निर्माण करण्यात आली होती. त्यामुळेच सुपर कॉम्प्युटर सुपरमॅनसारखा कार्यरत होता.

गिरीशला मुळात ही कल्पना वापरून स्वतःची कल्पना मूर्त स्वरूपात आणायची होती. त्यासाठी सिलिकॉन डायऑक्साईड हा निरोधक पारंपरिक स्मृतिपटलाप्रमाणे धातू व अर्धवाहक चकत्यांमध्ये ठेवण्याऐवजी, दोन अर्धवाहक सिलिकॉनच्या चकत्यांमध्येच सॅन्डविच करून, त्यावर जास्त ऊर्जा असलेल्या धनभारित कणांचा (प्रोटॉन) मारा करायचा. जेणेकरून सिलिकॉन डायऑक्साईड या निरोधकात आयनीकरण (Ionisation) घडवून आणता येईल. या आयनीकरणामुळे त्या स्मृतिपटलात साठवलेली माहिती कधीही नाश पावणार नाही.

... पर्यायाने अशी स्मृतिपटलेही कधी लोप पावणार नाहीत. या आधारेनेच, अतिशय सूक्ष्म म्हणजेच पिकॉन्स आकारातील स्मृतिपटल बनवता येईल याची खात्री गिरीशला होती. हेच त्याच्या संकल्पनेचं दोबळ स्वरूप होतं.

हा प्रयोग यशस्वी झाला तर!... या विचारानेच गिरीशच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले होते. त्याचा प्रयोग प्रथम कुठे करायचा हे त्याने अगोदरच

मनाशी ठरवून ठेवले होते. ती ही एक सुंदर कल्पना होती....

आणि आज... अखेर त्याचा प्रयोग यशस्वी झाला होता.

अतिसूक्ष्म

आकारातील स्मृतिपटल तयार करण्यात यश आलं होतं. त्या स्मृतिपटलाची चाचणीही प्रयोगशाळेत यशस्वी झाली होती. आज या स्मृतिपटलाची क्षमता जरी कमी असली तरी भविष्यात जास्त क्षमतेची स्मृतिपटले तयार करणे शक्य आहे... असा आत्मविश्वास गिरीशला वाटला होता. यशस्वी प्रयोगाने त्याच्या चेहऱ्यावरील आनंद मात्र लपत नव्हता. ही निसर्गावरील मात होती

की नाही?... हे येणारा काळच ठरविणार होता... आणि शिवाय या संशोधनाचा सर्वसाधारण वापर कसा होईल हे त्यालाही अजून समजले नव्हते.

अतिसूक्ष्म स्मृतिपटल आताशी तयार झाला होता. त्याचा प्रॅक्टिकल वापर कुठे व कसा कराचा याची भन्नाट कल्पनाही गिरीश सोनवणेने करून ठेवली होती. त्या कल्पनेनेच तो थरारून गेला होता. स्मृतिपटलाची चाचणी प्रथम मानवावरच

करावयाची असा

त्याचा दृढ निश्चय होता... आणि तेही स्वतःवरच, कारण या संशोधनाचा लाभ प्रथम त्यालाच

उठवायचा होता. म्हणूनच

स्मृतिपटलाच्या यशस्वी निर्मितीची प्रथम बातमी... व त्याच्या रोपणाची कल्पना तो डॉ. हेमंत गवळीनाच देणार होता. कारण यात चेतन शल्य विशारदाची (न्युरोसर्जन) भूमिका डॉ. हेमंतांनाच निभवायची होती. तो एकमेव त्याचा जवळचा व तेवढाच मित्र होता... या वर्तमान आयुष्यात, तो त्याला प्रोत्साहन देत आला होता. ... आवेगाने गिरीश सोनवणेने समोर टेबलावर पडलेला रिसीव्हर उचलला.

“...हॅलोSSS डॉ. गवळी स्पिकींग्. हां.. हां.. नमस्कार शास्त्रज्ञ गिरीश... काय म्हणतोस?... होऽहोऽ

विज्ञलेल्या पापणीत स्वप्न जागले, ठिणगीला तेजाचे भान लाभले.

आठवलं. मागेच त्या प्रयोगाविषयी तू बोलला होतास. कायSSS? तो यशस्वी झाला... वंडरफुल... काँग्रॅच्युलेशन्स खरंच! अभिमानास्पद इव्हेंट आहे... सान्या जगाला एक दिवस तुझं अस्तित्व निश्चितच दिसेल दोस्ता... काय? मदत!... अरे! हवी ती मदत तुला व तुझ्या प्रयोगासाठी करीन... अगदी पहिल्या प्राध्यान्याने... तुझ्या यशस्वी प्रयोगात तेवढाच माझा हातभार... तू इकडेच ये... म्हणजे निवांतपणे तुझी कल्पना, योजना व आराखडे... सर्व काही चर्चा करून ठरविता येईल... ये... आय अॅम व्हेरींग फॉर यू...”

डॉ. हेमतांनी फोन ठेवला होता.. व गिरीश सोनवणे बरोबरच... त्याचं संशोधन, त्याची कल्पना काय असेल या विचाराने ते गढून गेले.

गिरीश सोनवणे येताच, डॉ. हेमतांनी आलिंगन देऊन त्याचं अभिनंदन केलं होतं... आय अॅम प्राउड ऑफ यू... असे सांगून त्यांनी गिरीशला त्याचं संशोधन व पुढील कल्पना सांगण्याची विनंती केली होती... गिरीशने संक्षिप्तपणे त्याचं संशोधन सांगण्यास सुरुवात केली...

“हेमंत, तुला माहीतच आहे की, मी ज्या स्मृतिपटलाची बनावट प्रतिकृती तुला कॉम्प्युटरवर दाखवली होती... तिची निर्मिती यशस्वी झालेली आहे. शिवाय वेगवेगळे विद्युत्प्रवाह सोडून, विविध विभवांतरांना (Potentials) मी त्याची चाचणीही घेतलीय... त्यात डोळ्याला न

दिसणाऱ्या स्मृतिपटलापासून मला आश्चर्यकारक व तेवढेच महत्त्वाचे परिणाम मिळाले.”

“व्हेरी गुड, गिरीश... तू हे सर्व कुठल्याही पातळीला जाऊन करू शकतोस. याची मला जाणीव आहे... तुझ्यात तशी बुद्धिमत्ता आहेच... पण तू पुढील ज्या कल्पनेविषयी बोलला होतास... त्याचं काय?”

“माझ्या दृष्टिंनं तेच महत्त्वाचे आहे... स्मृतिपटलाची निर्मिती ही माझ्या दृष्टिने क्षुल्लक बाब होती... पण त्याचे योग्य परिणाम मिळविणे महत्त्वाचे आहे.” गिरीश विनंतीपूर्वक स्वरात म्हणाला होता.

“गिरीश ! मी तुला या अगोदरच सांगितलेले आहे की तुझा प्रयोग यशस्वी करण्यास मी कुठलीही मदत देण्यास तयार आहे... तू फक्त सांग.”

डॉ. हेमंत अजिजीने म्हणाले होते. “हेमंत... ती कल्पना म्हणजे... मी निर्माण केलेल्या अतिसूक्ष्म स्मृतिपटलाचं मानवी मेंदूत रोपण करायचं...”

“कायSS म्हणतोस गिरीश? मानवी मेंदूत? आणि कुणाच्या?”

डॉ. हेमंत अविश्वासाने उतरले होते.

“माझ्या!...” गिरीश एका झटक्यात उद्गारला होता. “ते, शक्य नाही गिरीश... मी एक न्यूरोसर्जन आहे... ही एक मोठीच जोखीम आहे, याची मला कल्पना आहे... नैसर्गिक मेंदूत एक कृत्रिम घटक बसवायचा म्हणजेSS... आणि तेही, तुझ्यावर?... नोSS...” डॉ. हेमंत

धुडकावणीच्या स्वरात म्हणाले होते. “हे तुला करावेच लागेल हेमंत!... आणि तेही येत्या पाच दिवसात...”

गिरीश निश्चयाने म्हणाला होता.

“शक्य नाहीSS... त्रिवार नाही... कारण तुझ्या बाबतीत मला कुठलीही जोखीम घ्यावयाची नाहीये” डॉ. हेमंतही ठामपणे उत्तरले. “तुला हे करायचं आहे हेमंत... माझा प्रयोग यशस्वी करण्यासाठी... तू एकच असा आहेस की ज्याने मला यशाची शिखरे पादाक्रांत करण्यास बळ दिलं... म्हणूनच या यशाच्या प्रथम पायरीवर तूच पहिलं पाऊल टाकावं अशी माझी इच्छा आहे.”

“तू मला शब्दात पकडत आहेस गिरीश... पण तू ही अनैसर्गिक जोखीम का घेत आहेस? स्वतःचा जीव धोक्यात घालून, तुला यातनं काय मिळणार?” डॉ. हेमंत पुन्हा एकदा अजिजीने म्हणाले होते.

त्यावर गिरीश शांतपणे उत्तरला होता.

“याचे परिणाम मी आत्ताच तुला सांगणार नाही... कारण त्याचे अपेक्षित परिणाम अजून दिसायचेच... प्रयोग होण्याअगोदरच परिणामांची चर्चा करणे उचीत नाही... तर तू ही जोखीम माझ्यासाठी घेच... राहिला प्रश्न माझ्या जीवाचा... तुझ्या शल्य विशारदेवर माझा पूर्ण विश्वास आहे...”

“ओ.केSS गिरीश, मी हरलो... शेवटी मी काय करायचंय ते सांग!”... डॉ. हेमंत हताशपणे म्हणाले होते.

आकाशाला कवेत घेवो विज्ञानाचे विशाल जाळे, अज्ञाताच्या पल्याड बघती कल्पकतेचे अक्षय डोळे

गिरीशचा चेहरा आनंदाने उजळून निघाला होता. उत्स्फूर्तपणे तो म्हणाला,

“हेमंत, मेंदूची माहिती माझ्यापेक्षा तुला जास्त आहे... तुला मी निर्माण केलेल्या स्मृतिपटलाचं मेंदूतील” ज्ञानकोषात रोपण करून, त्यापासनं निघणाऱ्या दोन लवचिक बहुवारिक (Polimer) विद्युत वाहक तारा उजव्या हातातील तळव्याच्या फुगीर भागात बसवायच्या. बस्स!... एवढंच” गिरीशने संक्षिप्त व

सोप्याभाषेत त्याला काय हवंय ते डॉ. हेमंतांना सांगितलं. “ठीक, आहे गिरीश... मी तुझ्यासाठी व तुझ्या प्रयोगासाठी प्रयत्नाची शिकस्त करीन... पण गिरीश मला एक सांग ही शस्त्रक्रिया पाच दिवसांच्या आतच का करायची?” डॉ. हेमंत प्रश्नार्थक मुद्रेने म्हणाले.

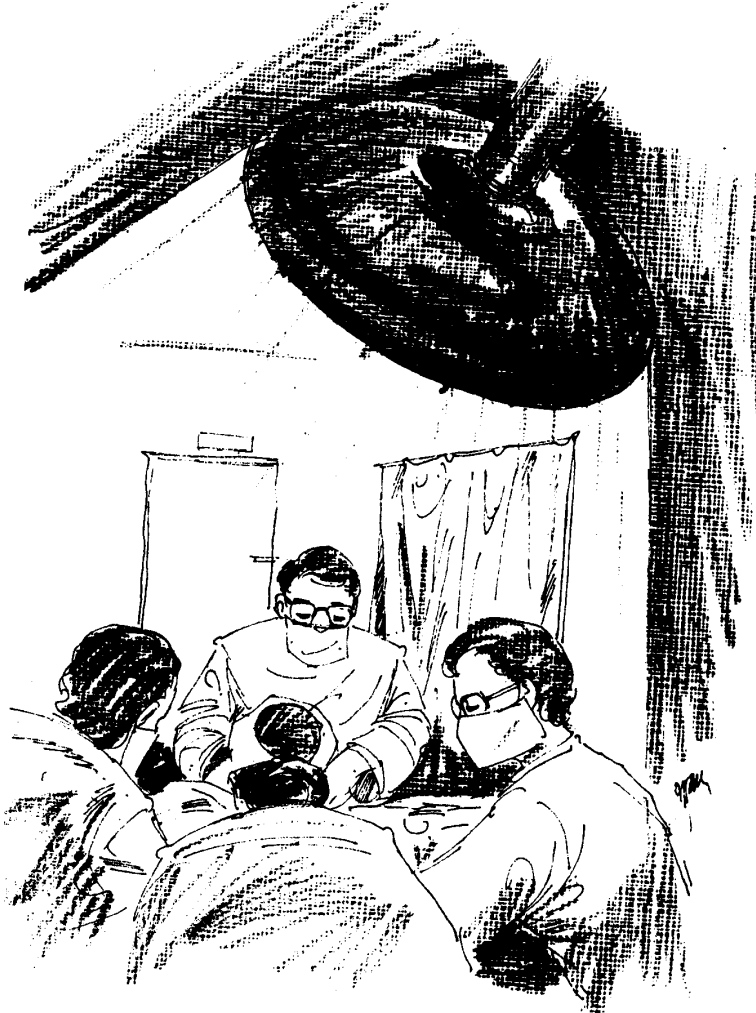
“मी, तेवढं निश्चित सांगेन... कारण बरोबर एक महिन्यांनी माझी शास्त्रज्ञ-डी या पदासाठीची मुलाखत आहे. त्यातच मला या प्रयोगाचे

मुख्यपरिणाम मिळणार आहेत... आणि हे फक्त तुझ्या व माझ्यातच असल्याने या प्रयोगाची वाच्यता कुठेही होणार नाही... बरंय तर हेमंत! .... आजपासून बरोबर पाचव्या दिवशी मी सर्व तयारीनिशी येतोय.”

गिरीश तडकपणे उठला. गिरीशच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे डॉ. हेमंत पाहातच राहिले होते... त्यांना तो काहीसा आत्मकेंद्रीत व रहस्यमय भासू लागला होता... कारण निसर्गाविरुद्ध जाण्याची त्याची प्रवृत्ती वाढत चालली होती.

गिरीश सोनवणे प्रदीर्घ रजेवर गेला होता. तो रजेवर का गेला? कशासाठी गेला? याची दखल घेण्याची गरज त्याच्या संशोधन संस्थेत कोणासही वाटली नाही. तो रजेवर गेला एवढीच काय ती ऐकीव माहिती सर्वांना होती. त्याच्या काही मोजक्याच स्वकीयांना तो आजारी असल्याचं माहित होतं.

कृत्रिम अतिसूक्ष्म स्मृतिपटलाचं यशस्वी रोपण डॉ. हेमंत गवळी यांनी शिताफीने गिरीशच्या मेंदूत केलं होतं. शस्त्रक्रिया गुंतागुंतीची असल्याने, ती अखंडितपणे सहा-सात तास चालू होती. अतिशय एकाग्रतेने डोळ्याला न दिसणाऱ्या स्मृतिपटलाला डॉ. हेमंतांनी, गिरीशच्या मेंदूतील ज्ञानकोषात बसवलं होतं... व त्यापासनं सूक्ष्म आकाराच्या दोन लवचिक बहुवारिक विद्युतवाहक तारा उजव्या हातातून तळव्याच्या फुगीर भागापर्यंत सरकवल्या होत्या. तेथूनच त्या स्मृतिपटलाचं नियंत्रण होणार

स्वार्थे माझे मिटता लोचन, घाल त्यात अविळंबे अंजन। मागे लाव प्रवाद, मोही गुंतता जरा कुठे मन।।

होतं. या यशस्वी प्रायोगिक शल्य चिकित्सेनंतर डॉ. हेमंतांना प्रचंड थकवा आला होता. ही जोखीमीची व तेवढीच महत्वाची शस्त्रक्रिया असल्याने... आणि जवळच्याच मित्रावर करावयाची असल्याने डॉ. हेमंत शस्त्रक्रियेदरम्यान अतिशय दबावाखाली वावरत होते. त्यांच्या दृष्टिनेही हा प्रयोग यशस्वी होणे गरजेचे होते. गिरीशला आय. सी. यू. मध्ये हलवून, ते स्वतः आराम कक्षात रवाना झाले होते.

गिरीश सोनवणे हिंडू फिरू लागला होता. पंधरा दिवसांपूर्वीच त्याच्यावर मोठी शस्त्रक्रिया झाली हे त्याच्या चेहऱ्यावरून मुळीच जाणवत नव्हते. तो पुन्हा आपल्या संस्थेत रूजू झाला होता. रजेवर जसा तो गेला होता, तसेच रूजू झाल्यानंतरही त्याची दखल कोणीही घेतली नव्हती. त्याच्या मेंदूत एक बाह्यांग घटक बसवला गेला असेल, याची त्याच्याकडे पाहून पुसटशीही कल्पना येत नव्हती. मेंदूतील स्मृतिपटलाचे परिणाम त्याला अंशतः मिळाले होते पण जेव्हा त्याची निवड शास्त्रज्ञ - डी या पदासाठी झाली. तेव्हा तो खऱ्या अर्थाने हर्षभरित झाला. एकूण एक प्रश्नाचं उत्तर त्यानं चोखपणे दिलं होतं. कुठल्याही विषयात हातखंडा असल्याचं त्यावरून जाणवत होतं. समोर बसलेली निवडसमिती आश्चर्याने पाहातच राहिली होती गिरीश सोनवणे एवढा बदल झालेला पाहून, समितीतील काही मंडळी

खजील झाली होती. त्यांचे खजील झालेले चेहरे पाहाताना गिरीश सोनवणे छन्नीपणाने हसत होता. या सर्वानाच त्यानं झुकवले होतं. निसर्गालाही; मेंदूत बसवलेल्या स्मृतिपटलानं आपलं काम चोख बजावलं होतं. या छोट्या क्षमता असलेल्या स्मृतिपटलात गिरीशने, त्याच्या सगळ्या विषयांची माहिती साठवून ठेवली होती. साधारण मेगाबाईट (दहा लाख अक्षरे) एवढी त्या स्मृतिपटलाची क्षमता होती... आणि पाहिजे तेव्हा, हवी ती माहिती तो नॅनो सेकंदात (सेकंदाचा एक अब्जान्श भाग) मिळवू शकत होता. हा त्याच्या संशोधनाचा विजय होता. पर्यायाने डॉ. हेमंतांचाही यात वाटा होताच... डॉ. हेमंतांचा, गिरीश नेहमीच ऋणी राहणार होता. त्यांच्यामुळेच हा प्रयोग यशस्वी झाला होता.

डॉ. हेमंतांनी, गिरीशला आलिंगन देऊन अभिनंदन केलं होतं... व भविष्याच्या दृष्टिनेही शुभेच्छा दिल्या होत्या. याच अनुषंगाने, गिरीशने भविष्यातील काही कल्पनांचा उल्लेख करून त्या तातडीने राबवायचा मनोदय व्यक्त करताच, डॉ. हेमंत तत्काळ उत्तरले होते...

“नाही, गिरीश... मी तुला असं कदापि करू देणार नाही.” “का नाही? हेमंत... माझा प्रयोग यशस्वी झाला आहे... आणि तो मला बाजारात आणण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.”

“ते, खरंयु!... पण तू थोडा

विचार कर... हे निसर्गाविरुद्ध आहे प्रत्येकजण आपली सारासर विचार शक्तित्व हरवून बसेल.” डॉ. हेमंत समजावणीच्या स्वरात म्हणाले होते. “मला नाही वाटत... उलट माझ्यासारख्या तरुणांना ते वरदानच ठरणार आहे... निसर्गाचा विचार करण्याची ही माझी वेळ नाही.”

पुढे थांबून, गिरीश शांतपणे डॉ. हेमंतांना म्हणाला,

“शिवाय माझ्यावर तुला पुन्हा एकदा शल्यचिकित्सा करावयाची आहे... कारण दरम्यानच्या काळात मी निर्माण केलेल्या जास्त क्षमतेच्या स्मृतिपटलाचं रोपण तुला करायचंय. जेणेकरून साऱ्या जगातील माहिती मी माझ्या मेंदूत साठवू शकेन... व मी सर्वात बुद्धिमान आहे हा मान मिळवीन... तर तू ही शस्त्रक्रिया करशील ना?” गिरीश प्रश्नार्थक मुद्रेने डॉ. हेमंताकडे पाहात म्हणाला होता.

गिरीशचे असले भरकटलेले विचार ऐकून डॉ. हेमंत गवळी आश्चर्याने पाहात राहिले होते. ते निश्चयाने उत्तरले, “नाही, गिरीश मी पुन्हा शस्त्रक्रिया करणार नाही... आणि तुलाही असे करू देणार नाही...”

“हे बघा, डॉ. हेमंत गवळी... मला काय करायचं ते करीनच.. जर तुम्हाला ही शस्त्रक्रिया करायची नसेल तर मी दुसऱ्या न्यूरोसर्जनकडून करवून घेऊ शकतो पण तुम्ही केलेली चिकित्सा मला आवडली असती. उद्व्यापर्यंत मला आपण होकार अथवा नकार कळवा...”

शास्त्रांचा अभ्यास हवा परी, मानवतेचाही ध्यास हवा। स्वार्थापायी निष्फळ सगळे, शिकूया आपण धडा नवा।

उपरोधपणे व तेवढ्याच बेदारकपणे गिरीश, डॉ. हेमंतांना म्हणाला होता... व आल्या पावली परतलाही होता. डॉ. हेमंत मात्र गांगरून गेले होते. गिरीश कधी गेला हे त्यांना कळलेच नव्हते. फक्त शेवटची निर्वाणीची भाषाच त्यांना तेवढी कळली होती... गिरीशमधील हा बदल त्यांना अनपेक्षित होता.

...विचारांतती डॉ. हेमंत नखशिखांत हादरले होते. गिरीश नकारात्मक भूमिकेकडे खूपच झुकला होता, त्यातून त्याला बाहेर काढणं आज या मितीला तरी शक्य नव्हतं. पण त्याला अटकाव करणे तेवढेच गरजेचे होते... कारण त्याने निर्माण केलेले जास्त क्षमतेचे स्मृतिपटल जर बाजारात आले... आणि प्रत्येक मानव आपल्या मेंदूत बसवायला लागला तर काहीही न करता भरपूर माहिती मिळवायच्या मानवी प्रवृत्तीला पाठबळ मिळणार होतं. यातून मानवालाच धोका निर्माण होणार होता. मानव स्वतःची सारासार शक्तीच घालवून बसणार होता. निसर्गाने प्रत्येक मानवाला दिलेली वेगवेगळी विचार क्षमता, एकाच पातळीवर येऊन प्रगती ठप्प, होणार होती.. त्यामुळे उभी मानवजातच विलासी, आळशी, यंत्रवत होणार होती... याने मानवजात मृतवतच नव्हे तर संपुष्टात येणार होती...

अशाने मानव प्रजनाची प्रक्रिया विसरून जाणार होता नैसर्गिक मेंदूपेक्षा, कृत्रिम मेंदूवरच मानव

अवलंबून राहणार होता. म्हणून कालांतराने सर्वांचेच नैसर्गिक मेंदू निकामी होणार होते. यापुढे निसर्गातील सुप्त गोष्टी शोधणेच बंद होणार होते. हे एक अनैसर्गिक कृत्यच होतं. कारण बाह्यांग घटकांनी मानवी शरीरात यापूर्वीच घुसण्यास सुरुवात केली होती. हृदय, झडपा, फुफ्फुसे, किडनी... यासारख्या कृत्रिम अवयवांना मानवी शरीरानेही प्रतिसाद दिला होता... आणि आता कृत्रिम स्मृतिपटले... त्यांनीही गिरीशला साथच दिली होती. नैसर्गिक मेंदूने बाह्यांग घटक स्वीकारला होता. मनात असे असंख्य विचार येताच डॉ. हेमंत गवळी घाबरले होते. त्यांना दरदरून घाम फुटला होता. यावर तातडीने योजना आखणे गरजेचे होते. त्यांना निसर्ग समतोल राखतो यावर मात्र डॉ. हेमंतांचा ठाम विश्वास होता. डॉ. हेमंतांनी लगबगीने... एखाद्या निश्चयाने गिरीशचा फोन डायल केला... पलिकडून गंभीर स्वर उमटला होता.

“यस् गिरीश स्पिकींग...”

“मी, हेमंत... तुझी शस्त्रक्रिया करण्यास मी तयार आहे... आणि ती ही उद्द्याच...” डॉ. हेमंतांचा निश्चयी स्वर.

“गुड... डॉ. हेमंत... मला वाटलंच तू नकार देऊच शकत नाहीस म्हणून... कारण यात तुझाही फायदाच आहे... ओ.के. आय् एम् रेडी बाय् टू मॉरो...” गिरीश त्रोटकच उतरला होता. गिरीशने फोन ठेवला

तरी. डॉ. हेमंत गवळी कानाला रिसीव्हर लावून समोर सुन्नपणे व हताशपणे शून्यात बघत पुतळ्यासारखे बसून होते...

शस्त्रक्रियेची संपूर्ण तयारी झाली होती. गिरीशला ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेण्यात आले होते. थिएटरचे दार बंद झाले होते. आत अखंडपणे सहा-सात तास द्वंद सुरू होते... आणि एकदाचे ऑपरेशन थिएटरचे द्वार उघडले गेले... डॉ. हेमंत खिन्न मुद्रेने बाहेर आले... चेहऱ्यावर दुःखी छटा असल्या तरी, डोळ्यात मात्र समाधान होते. आताची शस्त्रक्रिया अयशस्वी झाली होती.... किंबहुना खऱ्या अर्थाने ती यशस्वीच होती. डॉ. हेमंत गवळी यांच्या उभ्या आयुष्यातील ही सर्वात यशस्वी शस्त्रक्रिया असावी... म्हणूनच त्यांचे डोळे समाधानाने पाहात होते... निपचीत पडलेल्या गिरीशच्या शांत देहाकडे पाहात, त्यांच्या तोंडून सहजपणे उद्गार बाहेर पडले होते.

“मित्रा... गिरीश... मला माफ कर!... तू असामान्य होतास... पण मानव हितासाठी मला असे करणे भाग पडले...”

निसर्गाने आपले काम डॉ. हेमंत गवळींकरवी चोख बजावले होते... व त्याचप्रमाणे समतोलही राखला होता.

डॉ. संजय ढोले,

शिक्षक निवास,

३-७ विद्यापीठ, पुणे ७.

मंदिरात माणुसकीच्या तुझा नित्य वास, सत्य, प्रेम, करुणा आहे तिथे तुझा श्वास.

मी आहे एक कीटक! 'लॅसिफेर लॅक्का' हे माझे शास्त्रीय नाव आहे. केर नावाच्या अभ्यासकाने इ.स.

१७८२ च्या सुमारास माझ्या पूर्वजांच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करून हे नाव आम्हाला दिले. मराठी भाषेत मात्र मला "लाखेचा किडा" म्हणून ओळखतात. कारण, माझ्या त्वचेतील ग्रंथी तो सत्राव सत्रवतात तो त्वचेच्या पृष्ठभागावर येऊन पसरला की, तो हवेच्या संपकाने वाळतो आणि कठीण बनतो. त्याला "लाख" म्हणतात. कौरवांनी, पांडवांना नाहीसे करण्यासाठी लाक्षा-गृह बांधले होते, ही कथा तुम्हाला माहिती असेलच! त्यावेळी लाक्षागृह बांधण्यासाठी वापरली गेलेली लाख माझ्या पूर्वजांनी निर्माण केली होती. माझ्या घराण्याचा इतिहास महाभारताच्या काळालाही मागे टाकतो, असे यावरून दिसून येते.

पळसाच्या झाडाच्या फांदीवर माझ्या आईने ३०० अंडी घातली. त्यातील एका अंड्यातून माझी भावंडे बाहेर पडली. बाहेर पडल्यावर मला भूक लागली. भूक भागविण्यासाठी मी फांदीवर सरपटत राहिले. सोयीची जागा सापडल्यावर फांदीच्या सालीमध्ये माझे तोंड खुपसले आणि सालीतील रस

आ. १

मी? 'लाख' उत्पादक कीटक!

पुरुषोत्तम जोशी

पिऊ लागले. नंतर त्याच जागी स्थिर राहून रस पीत मी लहानाची मोठी झाले. मोठी होत असताना माझ्या वाढीनुसार, माझ्या शरीराभोवती लाखेचे जाड आवरण तयार झाले आणि त्यात मी जवळ जवळ पूर्णपणे कोंडली गेले.

आ. २

त्या आवरणातून जिवंतपणे बाहेर पडणे मला शक्यच नव्हते; कारण आता माझे सारे रूपच बदलून गेले होते.

लहानपणी कीटकासारखी (आकृती १) दिसणारी मी, आता एखाद्या लहान पोत्यासारखी किंवा बटणासारखी (आकृती-२) दिसायला लागले होते. माझ्या बहिर्णीची स्थिती माझ्यापेक्षा वेगळी नव्हती. माझे भाऊ मात्र बदलले नाहीत. त्यांचे शरीर कीटकासारखेच राहिले. मोठे होताच पंख पसरून ते कोश फोडून उडून गेले. आम्ही मात्र लाखेच्या आवरणातच अडकून राहिलो.

एके दिवशी सकाळी, एक मनुष्य आला आणि त्याने, ज्या फांदीवरील

आ. ३

लाखेच्या कोशांमध्ये आम्ही अडकलो होतो ती फांदी तोडली. एवढेच नाही; लाखेचे कोश असणाऱ्या इतरही फांद्या तोडल्या आणि सर्व गोणपाटांत भरून तो गोदामात घेऊन गेला. गोदामामध्ये लाखेच्या कोशांचे अनेक गोणपाट होते म्हणे! गोदामात पडून राहिले असताना तेथील माणसांचे बोलणे मी ऐकले. ही माणसे लाखेच्या कोशांचे करतात तरी काय? हे जाणून घेण्याची उत्सुकता मला होती. ती त्यांचे बोलणे ऐकल्यावर पूर्ण झाली. त्या माणसांच्या बोलण्यांत असे आले की, लाखेचे जे ओंडके किंवा पट्ट्या तयार केल्या जातात, त्यांचा उपयोग लाकडाची खेळणी तयार करणारे कलाकार, लाकडातील भेगा बुजविण्यासाठी अथवा खेळण्यांना दिलेल्या रंगाना उजाळा मिळावा म्हणून करतात. बांगड्या तयार करणारे कासार, बांगड्या तयार करताना, त्यांचा वापर करतात. फ्रेंच पॉलिश,

कधी वाटते मीपण सोडून शून्यामधुनी शांत फिरावे, चैतन्याच्या कुशीत शिरुनी अस्तित्वाला विसरून जावे.

कृत्रिम दागिने यांमध्येही त्यांचा वापर केला जातो. महत्त्वाची गोपनीय पाकिटे सीलबंद करण्यासाठी त्यांचा उपयोग करतात.

भारतामध्ये, लाखेच्या उत्पादनासाठी उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा, पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात आमची पैदास वाढविण्याचे प्रयत्न केले जातात. महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू या राज्यांमध्ये थोड्या प्रमाणात पैदासीचे प्रयत्न चालू आहेत. आमची वाढ पळसर, खैर, कुसुम, बोर या झाडांच्या रसांवर अवलंबून असते. अभ्यासकांच्या मते जवळपास ११०

झाडांवर आम्ही उपजीविका करू शकतो परंतु त्यातील महत्त्वाची झाडे म्हणजे पळसर, कुसुम, खैर हीच होत!

... चार-पाच दिवसांनंतर त्या माणसाला जेव्हा सवड सापडली तेव्हा, त्याने आम्हा सर्वांना काढले आणि फांद्यांचे लहान-मोठे तुकडे केले. ते तुकडे त्याने एका कापडाच्या पिशवीत खचाखच भरले. जेव्हा तो हे भरत होता तेव्हा त्याच्या मित्रांनी गोदामाबाहेर एका चरामध्ये भट्टी पेटवली होती. तेथे तो आम्हास घेऊन गेला. नंतर त्याने आणि त्याच्या मित्रांनी आम्ही ज्यात होतो ती कापडाची पिशवी भट्टीच्या जाळाजवळ धरली.

जाळातील ऊष्णतेमुळे पिशवीतील लाखेचे कोश वितळू लागले आणि वितळलेली लाख पिशवीच्या कापडातून ओघळू लागली. ओघळलेली लाख त्या माणसांनी साचात घालून त्याचे हवे त्या आकाराचे छोटे ओंडके आणि पट्ट्या बनविल्या. लाखेचे कोश वितळत असताना आमची अवस्था काय झाली! हे सांगायलासुद्धा आम्ही काही जिवंत राहिलो नाही.

डॉ. पुरुषोत्तम जोशी.
गृहप्रकल्प - ११,
लोकमान्य हॉस्पिटलसमोर,
एरंडवन, पुणे - ४११००४.

FUN WITH WORDS

1. Each of the following gives the meaning of a word beginning with 'pan -' Complete all the words, taking notice of the number of letters in each :-

- a) fear or confusion..... PAN -- b) agony and anguish..... PAN -
c) breath hard and quickly..... PAN - d) an unbroken view over a wide area... PAN-----
e) a wise or learned man in india..... PAN --- f) a leopard..... PAN ----
g) a room or cupboard used for storing provisions ..... PAN ---
h) A Central American country ..... PAN--- i) A flat bread like food..... PAN ---

Your quick answer - Please!

(a) PANIC (b) PANG (c) PANT (d) PANORAMA (e) PANDIT (f) PANDIT (g) PANTRY (h) PANAMA (i) PANCAKE
Answers -

2) Given below are 4 rows of letters. If we add - ant, - eam, - est or - ort to these we can make a series of words. You should be able to make at least 30 words.

Write them down, Whoever can - Please!

1. Gr, C, Sc, Gi, Sl, Pl, P, R, 2. B, Gl, R, Cr, S, T, Scr
3. J, Bl, N, Ch, R, Cr, L, Dig 4. Sp, T, P, S, Sh, Sn, F

Nest, Jest, Cream, Sport, Digest, Test, Port, Pant, Sort, Short, Ream, Fort, Snort
Grant, Cort, Giant, Plant, Past, Rest, Best, Scant, Beam, Sort, Team, Cream, Sant, Chest,
(Answers for - - example)

अनेक प्राणी जन्मा आले, भिन्न भिन्न गुण घेऊन। प्रकार त्यांचे अनेक असती, एकेकाचा एक गुण।

आपले बोल-बोलणे
आपण सारखे बोलत असतो, कसे,
किती हे समजून घ्यायला हवे. घरात
आईबरोबरचे बोलणे वेगळे तर
एखाद्या मित्राशी बोलताना आपला
मूड आणखी निराळाच असतो.

“कालची मॅच पाहिलीस का रे?”

“सचिनेने काय झंझावती सुरुवात
केली!”

“हृषिकेश तर सही रे...!”

“हं! गृहपाठ केला का गृहपाठ?”

“तो क्रिकेटचा गृहपाठच होता
म्हटलं!”

हा दोन शाळकरी मुलांचा संवाद.
आदले दिवशी जे घडले, त्यावरचे

काही बोलायचे आहे..!

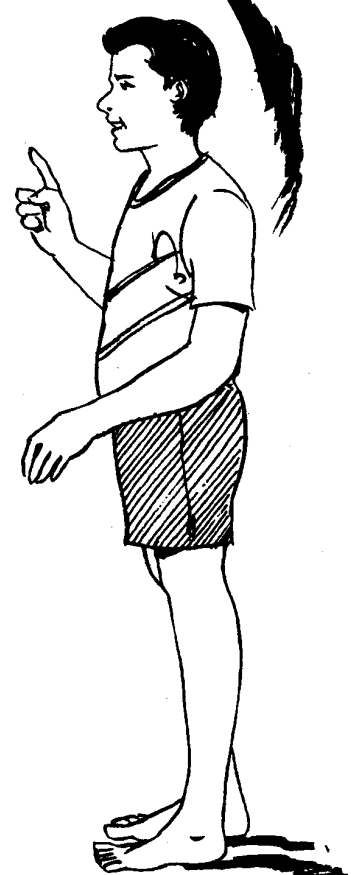
चारुता पुराणिक

बोलणे. असं आपण सतत काही ना
काही बोलत असतो. कधी अडचणी
तर कधी गंमती, मित्र मैत्रिणींना सांगत
असतो. बँक, शाळा, घर, नातेवाईक,
आवडते मित्र या सर्वांशी आपले
बोलणे निरनिराळे असते. खूप लहान-
मोठ्या बाबींबद्दल गप्पा, चर्चा करित
असलो तरी कसे बोलतो हे महत्त्वाचे
आहे. चांगले बोलणे ही एक कला
आहे.

आपले शब्द आवाजाचा चढउतार
हा समोरील व्यक्ती किंवा गटानुसार,
स्थितीनुरूप बदलत असतो. कधी
कठोर तर कधी हळुवार. समोरच्या
माणसाचे बोलणे त्रासदायक झालेले
कुणाला खपत नाही. दूरदर्शन, रेडिओ
अशा मनोरंजनाच्या पण कित्येकदा
कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या साधनांपेक्षा
सोबत्याबरोबर झालेल्या छानशा गप्पा
जास्त आनंद देतात. काही वेळा गरज
म्हणून तर कधी नाते सांभाळण्यासाठी
आपले बोलणे होत असते. यातून
आपण काही ना काही शिकत असतो.
समाजच्या व्यक्तिचे आपल्याबद्दलचे मत
संभाषणातून होत असते. आपले यश-
अपयश आपल्या बोलण्यावर बऱ्याचदा
अवलंबून असते. तुम्ही काय सांगता,

कसे सांगता यावरून लोक
तुमच्याविषयी अंदाज बांधत असतात.
म्हणूनच ‘चांगले संभाषण’ ही एक
मौल्यवान गोष्ट आहे.

कोकिळेचे ‘कुहू, कुहू’, मांजराचे
‘म्याँव’, मुंग्यांच्या ओळीतील गप्पा,
पाना-फुलांचे उमलणे; हे पक्षी, प्राणी,
कीटक, वनस्पती यांचे आपापसातील
बोलणे असेलही पण स्वर ऐकून
त्याचा अर्थ लावणे व बोलणे ही
मनुष्याला मिळालेली देणगी आहे.
ऐकण्याचा व बोलण्याचा आवाज
विकसित करण्याचे श्रेय मात्र माणसाला
आहे. जसजशी माणसाची प्रगती होऊ
लागली तसतशी त्याची भाषा समृद्ध

एखादा संवाद असा जुळावा, जणू गंगेवरती चंद्र झुलावा.

होऊ लागली. सुरातून व शब्दातून आपल्या भावना व विचार कळत असतात. रोजचे उदाहरण घ्यायचे तर बघा हं, आई-वडील सकाळी ज्या तऱ्हेने उठवितात, त्यातून त्यांची माया, कधी वैताग, कधी राग, त्रागा कळतो. शब्द ज्या पद्धतीने उच्चारले जातात, त्यातून शब्दांची ताकद कळते. मार्क ट्रेवेन लेखकाने म्हटले आहे, “The difference between the right word and the almost right word is the difference between lightning and the lightning bug.” खूप दिवसांनी भेटलेल्या ओळखीच्या व्यक्तिंबरोबर आपण जेव्हा बोलतो, तेव्हा दोघांकडे सांगण्या-बोलण्यासारखे बरेच असते. त्यात, एखादा कार्यक्रम, वाचलेले चांगले पुस्तक, चालू घडामोडी, क्रिकेट मॅच, कुटुंबातील शुभ घटना - असे कितीतरी बोलून एकमेकांच्या आवडी-निवडी, विचार - विनिमय यावरून संभाषणात आपण सहभागी होऊ शकतो. चांगल्या कल्पना एकत्र येऊ शकतात. स्वतःला व्यक्त करण्याचे, इतरांना सामील करून घेण्याचे, संभाषण हे उत्तम साधन आहे. “अरे, तू दिलीप प्रभावळकरांच्या ‘गप्पागोष्टी’ कार्यक्रमाला आला होतास का?”

“नाहीच जमलं. पण त्यांचा ‘चौकट राजा,’ ‘हसवा फसवी’ एकदम अभिनयच शिकवतो रे! त्यांचं ‘झूम’ पुस्तक आहे माझ्याकडे. देईन वाचासला!”

या संभाषणात दुसरा बोलका तर

झाला पण पहिल्याला त्याच्याकडून एक-दोन गोष्टी आणखी कळल्या. पुन्हा वाचायला चांगले पुस्तक मिळणार! पण केवळ स्वतःच्या फायद्यापुरते बोलणे होऊ लागले की त्याला वेगळे कसेतरी वळण लागते. ते बरे नाही. मग ते एकतर्फी होत जाते. संभाषण ही दोन्ही बाजूंनी चालणारी प्रक्रिया असते. आंब्याच्या झाडावरील कोकिळाने ‘कूहू कूहू’ केले की ते सूर ऐकणारे आपणही अगदी सहज प्रतिसादाने ‘कूहू कूहू’ करतो. इतकी सहजता, साद-प्रतिसाद म्हणते संभाषण.

साद - प्रतिसादासाठी विषय कोणते?

उत्सुकता वाढविणाऱ्या, सनसनाटी अशा विषयावर बोलणे व ऐकणे अनेकांना आवडते पण साध्या, दैनंदिन घडामोडींवरसुद्धा संभाषण होऊ शकते. रिक्षा-संप, शाळेतील एखादा झकास तास, कंडक्टरबरोबर झालेली वादावादी, लहान मुलांच्या गंमती असे कितीतरी विषय असू शकतात. खूप अवघड, जगावगळे, अपरिचयाचे काही संभाषणात यावे, असे वाटायचे कारण नाही. एखाद्या लेखनाची अभ्यासपूर्ण माहिती, विज्ञानातील शोध, बुद्धीबळावरील खेळी, आयुकातील स्पर्धा याबद्दलही बोलणे होते. खरं पाहाता संभाषणाला कोणताच विषय वर्ज्य नाही. खोखो, कबड्डीपासून कच्छी दाबेलीपर्यंत बोलू शकता. एखादे गाणे, छान कविता, मासिक, फॅशनस्, दूरदर्शन मालिका, चित्रपट, बातम्या, निवडणूका,

अग्रलेख - किती तरी गोष्टी असतात साद-प्रतिसादासाठी विषय वा क्षेत्र कोणतेही असो, या सर्वांपेक्षा त्यावरील आपल्या प्रतिक्रिया, मते महत्वाची.

काही विशेष बातम्या, विनोद, शाब्दिक कोडी, पदार्थ, सुविचार यांची मनात, जाणीवपूर्वक नोंद करायची, छोट्याशा वहीत टिपून ठेवण्याचाही फायदा होतो. पेन्सिलने केलेली खूण, कात्रण यांचा उपयोग होतो. ताज्या संभाषणात रंग भरता येतो. विषय शोधणे, भर घालणे, वाढविणे अशी सवय सतत ठेवली तर बोलण्याची अडचण येणार नाही.

दुहेरी समाधान

आपल्या विचारांशी इतरांच्या विचारांची तुलना करणे शक्य व्हावे ऐकणाऱ्याने उत्साहपूर्ण प्रतिसाद द्यावा, अशी सुप्त अपेक्षा संभाषणात असते. एक व्यक्ती बोलतेय... समोरचा माणूस कुठेतरी हरवलेला, रूक्ष, चेहऱ्यावर कसलेच भाव नसलेला असेल तर बोलणेच खुंटते. ऐकणे व बोलणे असे दुहेरी समाधान संभाषणात असते. समान विचार, विश्वास तर यात असतोच पण मतभिन्नता स्वीकारण्याची एक वृत्तीही या देवघेवीत अंतर्भूत असते. स्वतःची कबुली, नाकबुली व्यक्त करण्यास घाबरण्याचे कारण नाही पण आपले तेच म्हणणे अशा पद्धतीने मांडावे की संभाषण खंडित होऊ नये. आपले तेच खरे असा अट्टाहास असला की संभाषण संपुष्टात येते.

चांगल्या संभाषणाचे कुठेही स्वागत केले. क्लिप्त किंवा पूर्वग्रह न ठेवता

शब्द मोजके, कृती प्रभावी, काळ सुमंगळ घडवील भावी.

बोलायला यायला हवे. अगदी आवाजातही पूर्वग्रह व्यक्त होणार नाही याची दक्षता घ्यायला हवी. काहीजण दुसऱ्याला आव्हान देणारी विधाने करतात. यातूनही चर्चा वाढू शकते. कोणताही विषय मांडताना, स्वतःला त्याबद्दल पुरेशी माहिती हवी. म्हणजे अगदी ज्ञानकोशाप्रमाणे आपले ज्ञान हवे असे नाही पण विषयाची पुरेशी समज, ओळख हवी, तेथे काही बोलायचे असेल एखाद्या किल्ल्यावर जायचे असेल तर पूर्ण इतिहास ठाऊक नसला तरी जाण्याचे अंतर, सद्यःस्थिती, काही ऐतिहासिक कथा, महत्वाचे प्रसंग एवढे तरी संभाषणासाठी आपल्याला माहीत हवेच.

ओ हो! बोलायचीच भीती !

विषयातील वैविध्य, त्यातून मिळणारा आनंद, हे सगळं ठीक होऽऽ पण “कळतं पण वळत नाही!” विषयाची जाण आहे पण थोडे मागे राहता! कचरता आहात, धीटपणा कमी पडतोय किंवा उत्तम बोलता येणाऱ्यासारखे आपल्याला बोलता येत नाही, असे वाटते मग काय करायचे?

अशावेळी श्रोता बनावे.

आपल्यातील शांतपणाचा उपयोग करायचा. काळजीपूर्वक ऐकण्याचाही सराव करावा लागतो. संभाषणात सहभागी होणाऱ्याच्या यशापयशाचे निरीक्षण, मूल्यमापन मनोमन करत राहावे. एखाद्या वेळी प्रत्यक्ष काही सुचवता, बोलता आले नाही तरी प्रश्न विचारून इतरांना आजमावता येते. इतरांची मते, आवड, आस्था

ओळखण्याची सवय लागेल. संभाषणातील अडचणी दूर करण्यासाठी काही प्रश्न स्वतःच स्वतःला विचारायचे - ते असे - ‘कोणत्या विषयावर बोलू अशी अडचण येते का?’ ‘एखाद्या व्यक्तीबरोबर तडजोड, सहमत होणे अवघड वाटते का?’ ‘विशिष्ट व्यक्तीच्या उपस्थितीने आपण गप्प होतो का?’ ‘इतरांनी आधी बोलावे, मी कशी सुरुवात झाली तरी सातत्य टिकविणे जमत नाही, असे होते का?’ ‘एका विषयातून दुसऱ्या विषयावर सहजतेने जाता येत नाही का?’ ‘अयोग्य उच्चार, नावे - संदर्भ विसरणे, शब्दांची कमतरता किंवा अपशब्द अशा अडचणींमुळे सहजता येत नाही असे होते का?’ असे प्रश्न आपल्यापुढे ठेवले की आपण त्यांची उत्तरे, उपाय शोधू शकतो.

१. मित्रत्व : बोलायचे तर मित्रत्वाने वागायला हवे. एखादी व्यक्ती केवळ टीकेसच पात्र आहे, तेव्हा मी बोलणारच नाही. अशी वृत्ती नको. बोलण्यासाठी विनोद उपयुक्त ठरतो. आपला दुःखी - कष्टी चेहरा घरी ठेवावा (जमेल तेवढा). आपण कसे गांजलेले, अन्याय झालेले, दुखावलेले आहोत याचे प्रदर्शन गटात नको. चैतन्य, उत्साह बोलण्यात असावा पण तरीही उसने अवसान, अवाजवी ताण स्वतःवर नको. संभाषणासाठी कधी शांत, स्वस्थसुद्धा असावे. आपले बोलणे ही सहज क्रीडा ठरावी कारण संभाषणामुळे ठराविक कामातून विसावा मिळणार असतो.

२. आस्था : जे बोलणे चालले आहे, त्याबद्दल आपलेपणा हवा. ज्या व्यक्तिला आपण ओळखतो, तिच्याखेरीज इतरांविषयीसुद्धा आस्था हवी. गटातील संभाषणात सर्वासमोर नजर मिळवा. एखादा लाजाळू, मागे राहणारा असेल तर तो बोलता होईल असा मुद्दा काढायला हवा.

३. लवचिकता : अनेक प्रकारच्या, व्यवसायाच्या, स्वभावाच्या माणसांसमवेत बोलावे लागते. वेगवेगळे विषय समोर येत असतात, तेव्हा भिन्न स्वभाव, आवडी कळतात. अशा वेळी चांगले संभाषण करणारा आपल्या बोलण्यात बदल करतो.

४. तारतम्य : जाणून बुजून आपण कुणाला दुखवायला जात नाही पण अविचारीपणामुळे आपल्या बोलण्यातून कुणी कष्टी होणार नाही याची काळजी घ्यायला हवी. इतरांचे काही प्रश्न, समस्या, व्यग्रता, असू शकतात त्यामुळे समोरची व्यक्ती बोलण्याच्या मनःस्थितीत नसेल तर तारतम्य बाळगले पाहिजे.

काही हवे आहे! काही नको!!

सुंदर, चांगले कसे बोलायचे हा विचार करताना काही चुका, दोष दूर करण्याचा सतत मनःपूर्वक प्रयत्न हवा. वैतागलेल्या माणसाचे बोलणे दुराग्रही, हटवादी, सैल होते. “सगळे भ्रष्टाचारी आहेत. एकजण काही धड नाही!” अशा प्रकारे सरसकट विधाने करण्याचे कारण नसते. आपण सर्वज्ञ, सर्वश्रेष्ठ अशी भूमिका घेऊन बोलणे बरे नव्हे.

संभाषणाची सुरुवात दैनंदिन, साध्या विषयापासून करावी. उदा. नित्य

शब्द बनातून अर्थ घळाळे, वेळू बनातून वात जसा, मातीतून अंकुरतो मोती, मनात रुजतो शब्द तसा.

घडामोडी, हवापाणी, अन्नपदार्थ, धावपळ इ. एखाद्याच्या विशेष कामगिरीबद्दल, आवडीसंबंधी बोलता येईल. विशिष्ट क्षेत्रातील व्यक्ती असेल तर त्यातील बारकावे विचारून संभाषण वाढविता येईल.

इतरांची विचारपूस करताना, स्वतःचा दिनक्रम, अडचणी यांचे घोडे पुढे दामटू नये. समाधानकारक बोलणे झाल्यावर त्यास योग्य दिशा मिळवण्यासाठी काही अवधी लागतो. जे बोलले जाते, ते लक्षपूर्वक ऐकून, त्या कल्पना, विचार मनात नीट ठेवा. ऐकताना संमतिदर्शक मान हलविणे, थोडे स्मित, मान्यतेचे, विस्मयाचे भाव व्यक्त करायला हवेत. त्यामुळे बोलणाऱ्यालाही आनंद वाटतो.

संभाषणात सजगता महत्त्वाची आपल्याला दुसऱ्यांनी जागे करण्याची वेळ येऊ नये. संभाषणात तत्पर प्रतिसादही महत्त्वाचा. तुमच्या उत्तराची वाट पाहायला लागली की संपतेच बोलणे. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इतरांच्या बोलण्यात व्यत्यय आणू नये. पण एकाच 'धो धो' बोलू नये. समोरच्या बोलण्याशी संबंध नसल्याप्रमाणे स्वतःच्या अति उत्सुक कल्पनांनी बोलणे तोडू नये. आपण शांतपणे ऐकले तर, दुसरी व्यक्तीही नीट ऐकेल व संभाषणाचा आनंद मिळेल. संभाषणातील सहभाग केवळ 'हो', नाही, कदाचित् एवढाच एका शब्दाचा नसावा. तर बोलणाऱ्याला बोलणे पुढे नेता येईल असा हवा. काही वेळा विषय कंटाळवाणे वाटू लागले की ते बोलणे बदलायला हवे. कित्येकदा

संभाषणात रुची नसली तरी शांतपणे वाट पाहावी. इतरांच्या आवडीचा काही भाग त्यात असू शकतो.

आपले आवडते व तेच तेच शब्द सारखे वापरू नयेत. सर्व वस्तुंना समान विशेषणे लावून चालत नाही. पक्षी, फुले 'नाजूक, चिमुकली, कोमल' चालतील, पण पर्वत, रस्ता, समुद्र यांना 'नाजूक, कोमल' म्हणून चालेल का? आपल्या शब्दातील चुका इतरांचे बोलणे ऐकत दुरुस्त करता येतात. आपणच स्वतःचे बोलणे, शब्द तपासून पाहायला हवेत. 'खरं सांगायचं तर,' 'मला म्हणायचंय'. अशा अनेकदा अनावश्यक वाटणाऱ्या शब्दांची पेरणी हवी कशाला? गलिच्छ, अभिरुचिला बाधा आणणारे शब्द टाळायचेच.

स्वतःचा अनुभव सांगताना अति तपशीलात जाऊ नये. उदा. "तो म्हणाला, मग मी म्हणाले, मग तो रस्ता आहे ना, त्या कोपऱ्याच्या दुकानात आम्ही गेलो... दुकानाच्या डावीकडच्या कपाटात, तिसऱ्या कप्यात पुस्तक मिळाले, त्याच्या पन्नास पृष्ठावर त्या गोष्टीचा अर्धा भाग आहे..." असे बोलणे नकोसे होते. उगीच नसते बारकावे ऐकण्यात समोरच्या व्यक्तीला रस नसतो, हे ओळखणे जरूरीचे आहे.

चांगल्या संभाषणाचा सराव अनेक प्रकारे करता येईल. गोष्ट सांगून, ओळख करून देऊन सतत संभाषण करून! मित्रांबरोबर बोला- अपरिचितांशी सुद्धा बोला. संभाषणातील महत्त्वाच्या बाबीविषयी दक्ष राहा. दुसऱ्यांबरोबर बोलण्याचा

सतत प्रयत्न करा. श्रोता व्हा अन् शोधत राहा. सशक्त, विधायक, आशावादी दृष्टिकोन इतरांशी बोलताना ठेवायला पाहिजे. बोलण्याच्या प्रत्येक संधीतून स्वतःची प्रगती होईल. जसजशी प्रगती होईल तसतसं संभाषणातील विसावा व आनंद यांचा अनुभव येईल तर, 'काही बोलायचे आहे आणि ते मी बोलणार आहे' असे मग आपण म्हणू शकू!

प्रा. चारुता पुराणिक

एन/११ स्वा. सावरकर नगर,

माणिकबाग, सिंहगड पथ, पुणे - ५१

प्रार्थना

रात्री झोपताना छोटी मिनी न चुकता देवाची प्रार्थना करीत असे. प्रार्थनेत ती देवाला सांगे, "मला सांभाळ. माझ्या आई-बाबांना सांभाळ. माझ्या दादाची काळजी घे. मुख्य म्हणजे न विसरता माझ्या आजीची काळजी घे. तिला अधून मधून बरं नसतं..." अशी प्रार्थना मिनी नेहमी करीत असे.

एकदा तिला एकदम काय वाटलं कुणास ठाऊक. नेहमीप्रमाणे याला सांभाळ. त्याची काळजी घे, वगैरे सगळं म्हणून झाल्यावर मिनीला एकाएकी काळजी घ्यायला हवी, अशा आणखीही एकाची आठवण झाली.

प्रार्थना संपल्यावर उघडलेले डोळे मिनीने परत मिटले. हात परत जोडले आणि ती म्हणाली, "एक विसरलेच बरं का देवा! स्वतःचीही काळजी घे रे बाबा. तू स्वतःला सांभाळलं नाहीस तर आम्हाला कोण सांभाळणार?"

शब्दांसाठी कृती घडते, तेंव्हा शब्दांना अर्थ लाभतो। कृतीनंतर शब्द स्फुरतात, तेंव्हा स्वयंसिद्ध अर्थ असतो।।

त्रिविक्रमपूरला सायंकाळच्या सुमारास ती बातमी आली. औरंगजेब बादशाहाने काशी विश्वेश्वराचे देवालय भ्रष्ट केले.

“अनर्थ, अनर्थ !!”

“अब क्या होगा?”

“क्या होना भाई? अब तो सबकी सुन्ता होगी!”

“यह क्या बकता है भाई?”

“देख जानी, आगे क्या क्या होता है?”

त्या छोट्या गावात पळापळ झाली. काही बुजुर्ग तरुणांना सांभाळण्याचा प्रयत्न करत होते पण तरुणांचे रक्त सळसळत होते. बदला घेण्याची चर्चा सुरू होती पण बदला नेमका कसा घ्यावयाचा ते काही कुणाला कळत नव्हते.

यमुना काठावरील प्रयत्न बिहारीश्वराच्या देवळामध्ये बसलेल्या भूषणाला हा आरडाओरडा ऐकू आला. तो देवळाबाहेर आला. चावडीवर पंचायत भरली होती. भयभीत चेहरे करून बायाबापड्या आणि बाप्ये चावडीकडे चालले होते.

“क्या हुआ भई, हुआ क्या?”

“औरंगजेबने काशी विश्वेश्वर भ्रष्ट किया । वहाँ मसजित का काम शुरू है!”

“शिव, शिव, ये कलियुगही है!”

“मुघल फौज मथुरा की ओर निकली है । सुना है मथुराके केशवराज के मंदिर का भी यही हाल होनेवाला है ।”

“अरे, ये क्या कह रहे है आप?”

“अनर्थ हो गया । भई, विश्वेश्वर भ्रष्ट हो गया तो अपने विरेश्वर का क्या होगा?”

“क्या होगा? जो हाल विश्वेश्वर का हुआ वहीं हाल बिहारीश्वरका भी हो सकता है ।”

“नहीं, नऽऽहीं! हम ये हरगीज नही होने देंगे!”

“क्या करेंगे आप?”

“हम कुछ भी करेंगे, मरेंगे लेकिन विरेश्वर महादेव का यह हाल नही होने देंगे!”

भरपूर आरडाओरडा झाला तरी बिहारीश्वराचे देवालय वाचविण्यासाठी काय करावे यावर काही एकमत झाले नाही. भूषण हे सारं पाहात होता. ऐकत होता. त्याच्या शरीरात अंगार धगधगत होता पण मोठ्या संयमाने त्याने स्वतःला काबूत ठेवले होते.

मुघलाईत तर हे सर्रास असेच चालले होते. बादशाह

‘शिवभूषण’

निनाद बेडेकर

औरंगजेबाचे धर्मवेड पराकोटीला पोहोचले होते. दिवसेंदिवस मुघलाईत राहणे अशक्य होत होते. खून, मारामाऱ्या, कत्तली, लुटालूट, धर्मातरे यांना ऊत आला होता. दाद मागण्यासाठी जागा राहिली नव्हती. तक्रार करावयास जाणाऱ्यालाच कोतवाल पिटत असे. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात राहिला नव्हता.

भूषण या परिस्थितीत दडपला गेला होता. त्याच्या काव्याला दाद मिळत नव्हती. उलट ते बंद कर, असे सल्ले मिळत होते.

कालच तो घरात गुणगुणत होता.

“हिंदुनि सों तुरकनि कहत,

तुमकों सदा संतोष

नहिन तिहारे पतिन पर

सिव सरजा को रोष”

...मुघल स्त्रिया हिंदू स्त्रियांना म्हणताहेत, ‘तुम्ही अगदी सुखी आहात बायांनो, तुमच्या पतींवर त्या शिवाजीचा रोष झाला नाहीये...’

भूषणाचा थोरला भाऊ चिंतामणी हे ऐकत होता. त्याने एकदम विचारले,

“भूषण, यह क्या गा रहे हो?”

“बस भय्या, शिवाजी महाराज पर कुछ कबिताएँ लिखी है, वही गुनगुना रहा हूँ!”

“घरमें गा रहे हों तो ठीक है! बाहर गाओगे तो तलब किए जाओगे।”

“फिर क्या होगा?”

“फिर क्या होना? खाल निकलेगी तुम्हारी । कोड़े पड़ेंगे पीठ पर ।”

“फिर”

“फिर? क्या यह पूरा नहीं? भई, गर्दन भी जाएगी।”

“जाने दो भय्या! अगर ऐसी हालात में रहना है तो गर्दन चली जाये यही अच्छा है । इस अंधःकार में मुझे एकही दिया दिखता है! वह है ! वह है सह्याद्री पर । मैं अभी एक पल भी यहाँ नहीं ठहरूँगा ! मैं जाऊँगा, उस सरजा सिवाजी के पास !”

माझ्या मनात शलाका, विश्वगर्भ आकाशाची, माझ्या प्रज्ञेतुनि उदे, भागीरथी प्रकाशाची.

भूषण निघाला. त्याच्यासारख्या तडफदार युवकाला त्या अन्यायी राजवटीत राहणे अशक्य झाले. आता रायगडावर जाऊन शिवाजीराजाची भेट घेण्याचा त्याचा निश्चय पक्का झाला. वाटेत नरवर, बुन्हानपूर येथेही त्याने अत्याचार पाहिले. हिंदूंचा हा असा छळ पाहताना त्याला यातना झाल्या. आपल्या विघ्नहर्त्या देव-देवता कुठे लपून बसल्या आहेत, असा प्रश्न भूषणापुढे उभा राहिला.

प्रवास करीत भूषण औरंगाबादला आला. सराईत उतरल्यावर एका प्रवाशाने त्याला विचारले,

“कहाँ के हो भई?”

“तिकवाँपूर का!”

“कहाँ के?”

“समझो बिरबल जिस गाँवसे आएँ उसी गाँव का हूँ!”

“अच्छा, अच्छा अकबरपूरके हो! कहाँ जाने का इरादा है?”

“मैं रायगढ जा रहा हूँ!”

“भई धीरेसे बोलो! शिवाजीके पास जा रहे हो?”

“हाँ!”

“क्या आदमी है! अपने राज्य में ऐसा अमल करता है, लगता है देवभूमि हो!”

“अच्छा, उनकी खिदमतमें जानेकाही इरादा है। कुछ कबित्त लिखे हैं। उनको सुनानेका इरादा है।”

“तो कबी हो! हमे भी कुछ सुना दो।”

भूषणाने कविता म्हणावयास सुरुवात केली,

“कुंद कहाँ, पथवृंद कहाँ,

अरू चंद कहाँ, सरजा जस आगे

भूषण भानु, कृसानु कहाब,

खुमान प्रताप, महीतल पागे

राम कहाँ, द्विजराम कहाँ,

बलराम कहाँ, रनमें अनुरागे

बाज कहाँ मृगराज कहाँ

अति साहसमें सिवराज के आगे।”

“बहोत अच्छे भई, बहोत अच्छे!”

“क्या कबित्त है? क्या नाम बताया आपने?”

“भूषण”

“अच्छा कबिजी; एक बातपर ध्यान दीजीए! यह कबित्त सिवराजकी भूमिपरही सुनवाईएगा, यदि कहीं आलमगारिके पियादे यह सुने तो आपपर नौबत आएगी!”

“ठीक है”

“हाँ और एक बात है। आपने यहाँ की गुँफाएँ देखी है?”

“नहीं तो।”

“तो फिर जरूर देखना। पत्थर में खोदा शिवाजी का मंदिर है। बहुत पुरान है। अवश्य देखना।।”

भूषणाला सल्ला देऊन मंडळींनी आपापली वाट धरली. भूषणाने देखील चौकशी करून वेरूळची वाट पकडली.

सायंकाळच्या सुमारास भूषण कैलासाच्या समोर उभा राहिला. दगडातले ते अप्रुप, चित्तात साठवत भूषण दिड्मूढ झाला. कलाकारांच्या छिन्न्या त्या काळ्या पत्थरांवर इतक्या सहजपणे कशा काय चालल्या? या प्रश्नाने त्याला भेडसावले.

आपली वाणीही इतक्या सहजपणे काव्य करू शकत नाही परंतु या राष्ट्रकूट कलाकारांनी ही कातळशिल्पे कशी काय खोदली असतील? याचा विचार करतच भूषणाने ती रात्र घालवली.

दुसऱ्या दिवशी त्या परिसरातीलच एका लेण्यात भूषण उभा होता. शिवापार्वतीचे शिल्प खोदले होते. शिवाचे गण इतस्ततः पांगले होते. नरमुण्डमाला गळ्यात घालून हिंडणारी काली तेथे होती. भैरव प्रतिहारींच्या चेहेऱ्यावर आनंद होता. शिवाचे हे सर्व गण पाहून भेदरलेली पार्वती शिवाला चिकटून बसली होती.

भूषणाच्या मनात एक विलक्षण कल्पना आली. त्याच्या वाणीतून प्रत्यक्ष सरस्वतीच काव्य करू लागली,

“प्रेतिनी पिचारून निसाचर निसाचरिहू

मिलिमिलि आपसमें गावत बधाई है

मैरोभूत-प्रेत भूरि भूथर भयंकरसे

जुथ जुथ जोगिनी जमाति जोरि आई है किलकि

किलकी कै कुतुहल करति काली

डिम डिम डमरू दिगंबर बजाई है

सिवा पूछें सिव को समाजु आजु कहाँ चली

काहू पै सिया नरेस भुकुटी चढाई है?”

... कच्चे मांस खाणारे निशाचर राक्षस आपापसात आनंद व्यक्त करीत चालले आहेत. भैरव आणि पहाडाप्रमाणे भयंकर असणारे इतर शिवगण झुंडीने जात आहेत. कालीही कलकलाट करत, कुतूहल व्यक्त करत त्यात सामील झाली आहे. महादेव आपल्या डमरूचा कडकडाट करत आहेत आणि हे भयाकरी दृष्य पाहून

उत्स्फूर्त प्रतिमा उदयास येत, झणी शब्द सारे जमतात तेथ। नवांकुरांनी हसे काव्यराजा, अस्वस्थ मजसी गमे देवराजा।।

भेदरलेली पार्वती शिवाला विचारीत आहे, “आज तुमचे हे गण कुठे चालले आहेत? आज राजा शिवाजीने कोणाकडे भृकुटी वक्र करून पाहिले आहे?”

(म्हणजे शिवाजीच्या शत्रूंचे रणकंदन होणार आणि त्यांच्या प्रेतांवर ताव मारावयास मिळणार म्हणून शिवगण आनंदात आहेत.)

भूषण आपल्याच काव्यावर खूप झाला. शिवाजीची तुलना शिवाशी करून काव्य करावयाचे त्याच्या मनाने पक्के ठरवले.

प्रवास करत भूषण रायगडच्या पायथ्याशी आला. तोच एक पालखी येताना दिसली. दाढी वाढवलेला एक प्रौढ माणूस त्या पालखीत होता. भूषणाचा उत्तर प्रदेशीय अवतार पाहिल्यावर त्या वृद्ध गृहस्थाने त्याला विचारले, “आपण कोण? कोठून आलात?”

“मी ‘कविभूषण’ भूषण! उत्तरेतून आलो. शिवाजीराजांची कीर्ती ऐकून काव्य ऐकवायलाच आलो आहे.”

“असे काय? आपण कविराय भूषण आहात तर! या, रायगडी आपले स्वागत असो!”

त्या दाढीवाल्याचे शिष्य पुढे झाले. भूषणाला नमस्कार करीत त्यांनी सांगितले,

“यावे, यावे, कविवर! आम्ही कवीन्द्र परमानंदाचे शिष्य आहोत. गुरूजी पालखीत आहेत. पोलादपूरला जाण्याआधी घटका दोन घटका आपल्या समवेत चर्चा करावी असा गुरूजींचा मानस आहे. रायगडवाडीत जाऊ!”

रायगडवाडीत निराजी रावर्जींच्या घरासमोर जाजमे अंथरण्यात आली. कवीन्द्र परमानंद, त्यांचे शिष्य, भूषण आणि इतरही लोक तेथे जमले.

परमानंद म्हणाले,
“कविवर, आपण उत्तरेतून आलात. तेथील खास शैलीतील काव्य आम्हास सुचवा. आम्ही राजकवी आहोत. आम्ही आपली आणि शिवाजीराजांची भेट अवश्य घडवून आणू.”

“ओहो, बहोत खुशीसे सुनवाऊंगा कविश्रेष्ठ । लिजिए, सुनिये!”

“जगतमें जीते महाजान महाराजन ते
महाराज बायनऊ पातसाहि लेवा ने
पातसाह बावनो दिल्ली के

पातसाह दिल्ली पातसाह हिन्दुपति पातसाह सेवाने”

“वाहवा, वाहवा, फार सुन्दर! अप्रतिम!”

“क्यों कविश्रेष्ठ? कबित्त पसंद आया?”

“कविराय भूषण आपण एक श्रेष्ठ कवि आहात. आम्हीही संस्कृत मधून शिवरायांवर काव्य केले आहे. पण आपला वीररस त्यात नाही.”

“कौनसा काव्य, कविश्रेष्ठ?”

“यह है । अनुपुराण! कोई इसे शिवभारत कहते है! अभी यह अपूर्ण है । कविपर, आपही और कोई कबित्त सुनवाईंगा ।”

“अवश्य, कविश्रेष्ठ अवश्य”

“देवल गिरावते फिरावते निसान अली

ऐसे डूबे रावराने सभी गये लबकी

गौरा गनपति आप औरनको देत ताप

आपुनीहि बार आप मारि गये दबकी

पीरा पथगंबरा दिगंबरा दिखाई देत

सिद्ध की सिद्धाई गई रही बात रबकी

कासीहु कि कला गई मथुरा मसीद भई

गर सिवाजी न हो तो सुनति होत सबकी”

“वाह वाह, क्या बात है, फिर एक बार दोहराईए ।”

“देवालये भग्न केली,

मशीदी तिथे बांधल्या,

प्रार्थना चालल्या गौरीगणेशादि

ना ताप देती इथे

देवता स्तब्ध पावल्या

सिद्धी जणो संपली साधुतेची

असे परिजादे जगीं दाविती

काशी आयोध्या कलाहीन होती,

शिवाने न होऊ दिल्या सुन्नती ।”

“वाहवा, वाहवा, फार सुंदर! अप्रतिम! कविवर, आपली वाणी अत्युत्तम आहे. प्रत्यक्ष सरस्वतीचा वास आहे आपल्या जिन्हेवर. आम्ही शिवाजीराजांची आणि आपली भेट घडवूच आणि आम्हीही थांबू ती पाहण्यास.”

त्या दिवशी रायगडवाडीची पोरिसोरे ओरडत होती,

“सिवाजी न हो तो सुन्नत होत सबकी”

रायगडाच्या दर्शनाने भूषण बेभान झाला. या अशा बेलाग ठिकाणी तो प्रथमच येत होता. महादरवाजा, तटबंदी, तलाव, प्रचंड बुरूज, स्तंभ, व्याडेश्वर महादेव यांच्या

काव्यांजली सुगंधी घेऊन सिद्ध हस्त, अर्पि प्रभोती होऊन प्रेम पुनीत.

कीर्तीने तुझिया दिपुनी तुजला मुजरे किती केले, पाहून तुझिया पराक्रमा ते काव्य नवे स्फुरले !

दर्शनाने तो अवाक् झाला. होळीच्या माळासमोरच्या 'राजपथ' पाहून तर त्याला आश्चर्य वाटले. कसे एका धारेत! भूषणाची मति हे सारे पाहून गुंग झाली. दुसऱ्याच दिवशी परमानंदांनी त्याची आणि शिवाजीराजांची भेट घडवली.

मसनदीवर शिवाजीराजे बसले होते. त्यांनी पांढरा झगा आणि पांढरी सुरवार घातली होती. डोईवर मंदिल होता. झग्यावर केशराचा शिडकावा केला होता. त्यांचा सुंदर चेहरा पाहून भूषणाला अवर्णनीय आनंद झाला. यासाठीच तर तो उत्तरेकडून धडपडत आला होता.

‘काय तेज! किती विलक्षण डोळे! किती सुंदर चेहरा ! जणु मदनच पृथ्वीतलावर आलाय. हा राजा आहे हे सांगावयाची गरजच काय?’

“यावे कविवर, कवीन्द्रांनी आपल्याबद्दल सर्व काही सांगितले आहे. विराजिए । आसनस्थ हो जाइए ।”

“महाराज की जय हो । धन्य हो महाराज । जो सुना था आपके बारेमें वैसाहि पाया । महाराज, आपके चरण कमल के आश्रय के लिए यहाँ आया हूँ ।” क्यो नहीं! जानता हूँ, और आप की ब्रजबोली भी अच्छी समझां लेता हूँ ।”

“धन्य हो महाराज की! सुनिए”,

“कविवर कुछ सुनवायेंगे या ऐसेही बोलते जाएँगे?”

“महाराज, आप हिंदोस्थानी जानते हैं?”

“इंद्रजिमी जंभपर, वाढय सुअंग पर

रावन सदंभ पर रघुकुलराज है

पौन बारिबाह पर संभु रतिनाह पर

ज्यो सहसबाह पर रामद्विजराज है

दावा दुमदंड पर चीता मृगझुंडपर

भूषण वितुंड तर जैसे मृगराज है

तेजतिमी अस पर, कन्ह जिमी कंस पर

त्यो म्लेच्छ बंस पर सेर सिवराज है

सेर सिवराज है”

अवधी सभा कल्लोळली,

‘सेर सिवराज, है, सेर सिवराज है!!’

“वाहवा भूषणजी वाहवा, आम्हाला तुमच्याकडून अशीच अपेक्षा होती. कवीन्द्र जरा इतर लोकांना समजावे म्हणून मराठीत सांगता का हे कबित्त?”

“आज्ञा प्रमाण महाराज! प्रयत्न करतो,”

“जंभावरी इंद्र लंकापतीच्या वरी

की जसा जानकीचा पती,

मेघावरी वायु, कामावरी की महादेव,

ज्याची तपाची रती,

दुःशासनाच्या वरी भीम

किंवा कन्हय्या जसा दुष्ट कंसावरी,

हो भोसले भूप गाजी सिवाजी

तसा भूतली म्लेच्छ वंशावरी-”

भूषणाच्या एकाच कबित्ताने शिवाजीराजे अमाप खूप झाले. त्यांनी भूषणाला आपल्या दरबारात राहून काव्य करण्याची विनंती केली. भूषणाने ती मान्य करून ‘शिवभूषण’ नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यात शेवटी त्याने लिहिले,

“पुहमें पानि रवि शशी पवन

जब लौं रहे आकास

सिय सरजा तब लौंजियौ

भूषन सुजस प्रकास”

“महि जल-सागर, रवि शशि, वायु,

गगनी राहतील जोवरि हे

तोवरि वाच नृपाळा ।

शिव सरजा भूवरी स्वकीर्ती सवे...”

निनाद बेडेकर

‘स्वानंद’, ५ हरिकृष्ण मंदिर पथ, पुणे १६

काटकसर

‘काय झालं म्हणून तू विचारतोयस? अरे, आमच्या छोट्याला मी नवे बूट घेतले आणि त्याला सांगितलं की, जिना चढताना दोन दोन पायऱ्या एकदम चढ म्हणजे बुटाचं कातडं कमी झिजेल.’ सॅम तोंड वेडंवाकडं करीत म्हणाला.

‘असं सांगितलंस तू त्याला? काय, बिघडलं काय त्यात?’ सॉलीने विचारले.

‘बिघडलं हेच की तो बेटा एका वेळी तीन तीन पायऱ्या चढायला लागला आणि त्या नादात त्यानं आपली विजार फाडून घेतली.’ सॅम खांदे उडवीत बोलला.

तूत श्रवण हे झाले असता, काव्याची का आस धरू, परमेशाच्या चराचरातून, काव्याचे तर आत्मतरू.

साबणाचे फुगे कसे करावेत हे आपणास ठाऊक आहे काय? पण ही गोष्ट वाटते तेवढी सोपी नाही. मोठाले आकर्षक फुगे तयार करणे ही एक कला असून परिश्रमाने व अनुभवानेच ती साध्य होणारी आहे पण वरवर पोरकट वाटणारे हे फुग्यांचे काम खरोखरीच उपयुक्त व काही शिकता येण्याजोगे आहे का?

भौतिशास्त्रज्ञ मात्र हे काम पोरकट समजत नाहीत. केल्व्हिन या थोर भौतिक शास्त्रज्ञाने म्हटले आहे की, “साबणाचे फुगे तयार करून त्यांचे निरीक्षण करा. साऱ्या आयुष्याभर त्यांचा अभ्यास करता येईल आणि भौतिक-शास्त्रातील अनेक सिद्धांत एकामागून एक शिकता येतील.”

या फुग्यांच्या आत्यंतिक पातळ थरावर इंद्रधनुष्य किंवा मोरपंखी रंगप्रामाणे प्रकाशणारे रंग हे, भौतिकशास्त्रज्ञांना

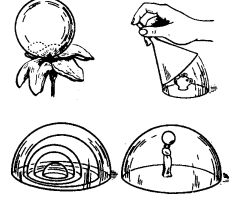
प्रकाशतरंगांची लांबी मोजण्यात मदत करतात. कणाकणांमध्ये जी

आकर्षणात्मक प्रवृत्ती असते त्यातील आंतर-प्रक्रियांचे नियम सूत्रबद्ध करण्यास या पातळ थरातील ताणाचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. सजातीय रेणूंमध्ये असे आकर्षण नसते तर हे जग म्हणजे सूक्ष्म धुलिकणांचा केवळ एक ढग ठरले असते.

मात्र खाली सांगितलेल्या प्रयोगाद्वारे असे काही गहन शिकविण्याचा हेतू नाही. हसतखेळत प्रयोग करता करता करमणूकीबरोबरच थोडफार शिकता यावे एवढाच माफक हेतू आहे.

खाली अगदी सोपे असे प्रयोग दिले आहेत. त्यासाठी नेहमीचा धुण्याचा साबण वापरता येईल; अंगाचा साबण मात्र, या कामासाठी उपयोगी नाही. मोठाले व सुंदर फुगे तयार करण्यास ऑलिव्ह तेलापासून किंवा ग्लिसरीन पासून तयार केलेला साबण फारच आदर्श ठरतो. पाण्यात काळजीपूर्वक साबण दाट

विज्ञान प्रयोग साबणाचे फुगे

मिश्रण तयार करा. शक्यतो पावसाचे किंवा उकळून थंड केलेले पाणी वापरा. फुगे टिकाऊ व्हावेत म्हणून त्यात १:३ या प्रमाणात ग्लिसरीन टाकावे. याप्रमाणे साबणाचे पाणी तयार झाल्यावर त्यावर जमलेले बुडबुडे वा फेस नाहीसा करून त्यामध्ये कागदाची नळी उभी बुडवा. नळी बुडविण्यापूर्वी टोकास आतून व बाहेरून साबण चोळा व टोक फुलीच्या आकारात किंचितसे कापा. थंड पेये पिण्याची नळी उर्फ स्ट्रॉ या कामासाठी उत्तम ठरेल.

फुगे पुढील प्रमाणे फुगविता येतील. पाण्यात नळी उभी बुडवा म्हणजे नळीवर साबणाच्या पाण्याचा थर चढेल. नंतर दुसऱ्या टोकाकडून हलकेच फुंका. फुंकण्यामुळे आपल्या फुफ्फुसातील गरम हवा फुग्यात भरली जाईल व खोलीतील हवेपेक्षा ती हलकी असल्यामुळे फुगा फुगविताच तरंगू लागेल. साधारणपणे १० सें.मी. रुंदीचा फुगा तयार झाला पाहिजे. जर होत नसेल तर आणखी साबण मिसळा. एवढे पुरेसे नसेल तर आणखी एक चाचणी घ्या. साबणाच्या पाण्यात बोट बुडवा व ते फुग्यात खुपसण्याचा प्रयत्न करा. जर फुगा फुटला नाही तर पुढचे प्रयोग करण्यास हरकत नाही. फुगा फुटला तर आणखी थोडासा साबण मिसळणे आवश्यक आहे. सावकाश आणि काळजीपूर्वक प्रयोग करा, घाईगदीने करू नका. खोलीत भरपूर उजेड पाहिजे, नाही तर रंग नीट प्रकाशणार नाहीत. हे पहा आणखी काही मनोरंजक

प्रयोग.

१) फुग्यामध्ये फूल – एका ताटात ३ मि. मि. खोलीएवढे साबणाचे पाणी ओता. नंतर पाण्याचे मध्यभागी एखादे फूल किंवा इतर कोणतीतरी वस्तू ठेवा. त्यावर काचेचे एक नसराळे ठेवा. मग अगदी सावकाशपणे उतरसाळे उचला व त्याचवेळी नरसाळ्याचे तोटीतून फुंकून फुगा तयार करा. फुगा भरपूर मोठा झाल्यावर नरसाळे कलते करून, आकृती मध्ये दाखविल्याप्रमाणे फुगा मोकळा करा. फूल किंवा वस्तू पारदर्शक, अर्धगोलाकार आणि चमकत्या रंगांच्या फुग्याखाली असल्याचे दिसेल. फुलाएवजी छोटी बाहुली वापरून तिच्या डोक्यावर लहानशा फुग्याचा मुकुट ठेवता येईल. त्यासाठी मोठा फुगा फुगण्यापूर्वी बाहुलीच्या डोक्यावर साबणाचे थोडे पाणी शिंपडा. नंतर मोठा फुगा तयार करा व त्यामध्ये नळी खुपसून आत छोटा फुगा फुगवा.

२) एकात एक फुगे – वरील प्रयोगात वापरलेल्या नरसाळ्याचाच उपयोग करून एक मोठ्या आकाराचा फुगा तयार करा. नंतर नळी ज्या टोकाकडून फुंकता तेवढेच टोक कोरडे ठेऊन बाकीचा भाग साबणाच्या पाण्यात बुडवा. मग ही नळी पहिल्या फुग्यात अलगद खुपसा व मध्यभागापर्यंत न्या. नंतर नळी सावकाशपणे बाहेर ओढा पण पूर्णपणे बाहेर काढू नका. आता पहिल्या फुग्याच्या आत दुसरा फुगा फुगवा. अशाच प्रकारे दुसरा फुगा फुगवा. अशाच प्रकारे दुसऱ्या फुग्यात तिसरा, तिसऱ्यात चौथा याप्रमाणे फुगे फुगवा.

तुम्ही या फुग्यांवर काही प्रयोग करून पाहा. जास्त काळ फुगा टिकून राहिल यासाठी काय करता येईल? साबणाच्या फुग्यांशी निगडित इतर काही प्रयोग पुढील अंकात पाहू. (‘मनोरंजक भौतिकशास्त्र’ या पुस्तकाच्या आधारे साभार.)

मनाला वाटे की सहज उकले गूड अजुनी, मनाचा जो कर्ता, हसत बसतो ‘अज्ञ’ म्हणूनी।

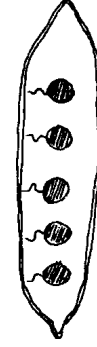
बीज अंकुरले, रोप वाढले ह्या शांताराम आठवलेंच्या अभांगातून वनस्पतीसृष्टीच्या कर्त्याकरवित्याचे दर्शन घडते. चैत्र-वैशाखात नवनिर्माणाचं कार्य सर्वांच्या सहकार्यानं, मदतीनं पार पडलेलं असतं. वैशाखाच्या शेवटाला त्याची फळंही पाहायला मिळतात. फळांच्या पोटात वाढवलेल्या बीजांना निसर्गाची ओढ लागलेली असते. निसर्गसौंदर्य पाहात असतानाच त्यांना अनेक अडचणींना, आपत्तींनाही तोंड द्यायचं असतं, शिवाय 'स्वत्व' टिकवून आपली जातही टिकवून धरायची असते, यासाठी फळात राहूनच बियांनी अनेक उपाययोजना, बदल केलेले असतात. प्रत्येक जातीच्या योजनेची तऱ्हा, रीत निराळी! या योजनेमुळे बीजामधला 'अंकुर' नीट जपला जातो, जोपासला जातो, योग्य ठिकाणी नेण्याचा प्रयत्नही केला जातो.

वैशाख संपून ग्रीष्म ऋतुतले वारे सुरू होईतोपर्यंत फळातलं बी पक्व झालेलं असतं. फळं उकलतात आणि बी, फळाच्या बाहेर डोकवायला लागतं. संधी मिळाली की स्वतःचं घर सोडून दुसरीकडे जागा बघायला ते बाहेर पडतं. काटेसावर, सिबा, गणेशी, सप्तपर्णी, रानजाई, रूईतल्या 'म्हाताऱ्या' वाऱ्याच्या एका सुखद झुळकीनसुद्धा फळाच्या बाहेर पडायला लागतात. प्रत्येक जातीच्या म्हातारीच्या 'केसाची ठेवण' निराळी! त्यांचं फळातून बाहेर येणंही निराळं!

सिबा, काटेसावर एकाच जातीतले कुळातले! पण सिबाची फुलं, फळं

काटेसावरीच्या अगोदर येतात, अगोदर पक्व होतात. सोनकेळीच्या आकाराएवढी त्यांची फळं झाडावर लटकत असतात. फळांच्या आकारात दोघांमध्ये थोडाफार फरकही आहे. बिया फळात असताना मऊ कापसाच्या गादीत लोळत असतात. फळाचं कवच कडकडीत असतं, त्यामुळे बीजातल्या अंकुराला थोडा-सुद्धा धक्का पोहोचत नाही. फळं उकलली की आतल्या दांडोऱ्याला चिकटलेल्या 'म्हाताऱ्या' स्वैरभैर होऊ पाहतात. बाहेरच्या जगात जाऊ का नको, अशी त्यांची स्थिती होते. एखादी जोराची वाऱ्याची झुळूक या म्हाताऱ्यांना बाहेरचं जग पाहायला स्वतःबरोबर घेऊनही जाते. सिबाची 'म्हातारी' (कापूस) काटेसावरीपेक्षा जास्त मऊ, मुलायम, रेशमी. गडद तपकिरी बीला स्वतःच्या केसांच्या पुंजक्यात लपवलेलं - बाहेरच्या जगाचं 'वारं' त्वरित लागू नये म्हणून काळजी घेतलेली ! ते पोरही (बीज) खूप वस्ताद! 'म्हातारीचा' जेवढा उपयोग करून घेता येईल तेवढा उपयोग करून घेतं आणि एके दिवशी चांगलं ठिकाण पाहून म्हातारीला डच्चू देतं आणि स्वतःला मातीत पुरून घेतं. यथावकाश बीज अंकुरतं आणि रोपही वाढीला लागतं.

काटेसावरीच्या म्हातारीची आणि बीजाचीही तीच तऱ्हा ! काटेसावरीची म्हातारी पांढरी शुभ्र, कापसाच्या ढगासारखी, विरळ, सिबापेक्षा किंचित् टोचणारी! पण एकदम थंड! म्हणून तिला 'उशा'शी घेतात. पिवळ्या गणेशीचं फळम्हणजे कापसाचं बोंडच!

आधी बीज एकले!

- डॉ. कांचनगंगा गंधे

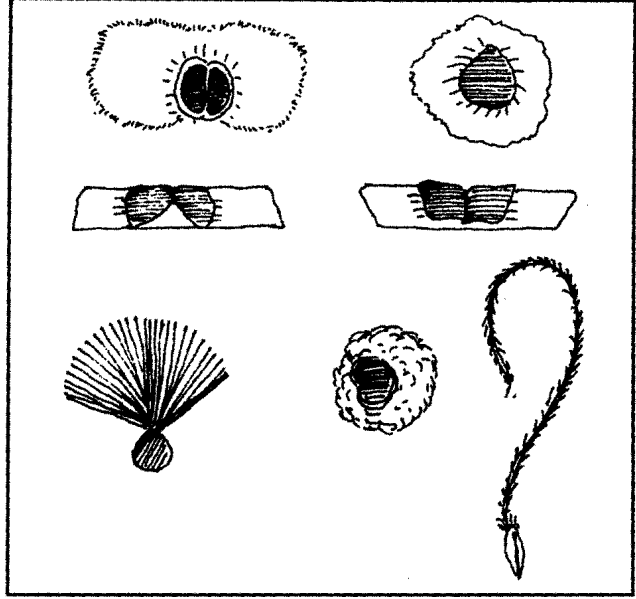
गोल बोंडातून पिवळसर झाक असलेल्या मऊ, मृदु म्हणाऱ्या हळूहळू बाहेर पडतात. गणेशीचं बी म्हातारीच्या केसाच्या पुंजक्यातून शोधूनच काढावं लागतं. रूईची 'म्हातारी' म्हणजे 'जपानी पंखा'च! सप्तपर्णीचा वृक्ष एवढा मोठा, पण त्याची फळे म्हणजे अगदी बारीक दोऱ्यासारखी. कच्ची असताना झाडाला हिरवे दोरे टांगल्यासारखे दिसतात, तर वाळल्यानंतर पिवळे दोरे लटकल्यासारखे दिसतात. त्यातल्या बिया तर इतक्या बारीक की त्या आत आहेत की नाहीत असा संभ्रम पडावा. चपट्या, किंचित् लांबट, आयताकृती बियांना दोन्ही बाजूला तीन ते चार 'सोनेरी राजकन्या' चुपचाप पहुडलेल्या असतात. रानजाईच्या म्हातारीला एकच नाजूक 'पीसा'सारखा केस राहिलेला. चार पाच बिया एका बिंदूभोवती फेर धरून डोक्यावर एक 'पीस'खोवून फळाबाहेर यायला सज्ज झालेल्या असतात. कधी कधी सगळ्याजणी फेर धरूनच फळातून बाहेर पडतात, नंतर वेगवेगळ्या होतात आणि वेगवेगळ्या दिशांना 'मार्गस्थ' होतात, योग्य ठिकाणी विसावतात, अंकुरतात!

पानांनी गुपिते तशांत जपली मातीवरी सांडुनी, पानांना नव्हते कधीच कळले मातीत होते कुणी.

स्पॅथोडिया, टबुबिया, टिकोमा, टेटू, जॅकॅरॅन्डा, वाघनखी, महाँगनी, वावळा, बिबला, ऐन, बोगनवेल, मधुमालती अशा कितीतरी झाडांच्या बियांची हवेत तरंगण्याची रीत निराळी! स्पॅथोडियाच्या फळांची एकेक पाकळी उकलत जाते. पाकळी म्हणजे जणू छोटी होडीच! होडीत बसायला एक 'बाकडं' ही असतं! बाकड्याच्य खाली आणि वर पंख बसलेल्या शेकडो बिया दाटीवाटीनं असलेल्या असतात. त्यांचे पंख पापुद्र्यासारखे पातळ, चकचकीत, गुळगुळीत असतात. त्यात असलेल्या 'बी'ला वजनही फारसे नसते. वाऱ्याच्या झुळकीने पंख असलेल्या बिया हळूहळू फळाबाहेर पडतात. बियांच्या मानानं पंख जरा मोठेच असतात. टबुबियाचं मात्र तसं नसतं. पंख लहान, बीजाचं कवच मोठं, कडकडीत! कवचाच्या दोन्ही कडेला पातळ, कागदासारखे टोकाला कातरल्यासारखे पंख. बी फळातल्या दांडोऱ्याला चिकटलेली. टबुबिाची शेंग खालून उकलत जाते. दांडोऱ्यावरच्या सर्व बिया बाहेर पडेतोपर्यंत शेंगांची टरफलं देठाला चिकटलेली असतात. त्यामुळे वाऱ्यापासून थोडंफार संरक्षणही मिळतं! 'टेटू'च्या बिया अगदी पातळ असतात आणि त्यांचे पंख त्यांच्यापेक्षाही पातळ. बीच्यालगत पंखांचे चार, पाच पापुद्रे एकत्र आलेले, बाकीचा पंखाचा भाग म्हणजे पातळ घेरदार स्कर्टच! जॅकॅरॅन्डचं बी आणि तिचा पंख म्हणजे छोट्या, नाजूक परीनं फ्रॉकचा घेर पसरवून दाखवावा तसं वाटतं! टिकोमाच्या' पातळ बियांना

दोन आडवे हात असल्यासारखे पंख दिसतात. वाघनखीच्या वेलाच्या शेंगा, त्यातलं बी आणि पंख सगळंच खूप पातळ! शेंगांची टरफलं थोडी

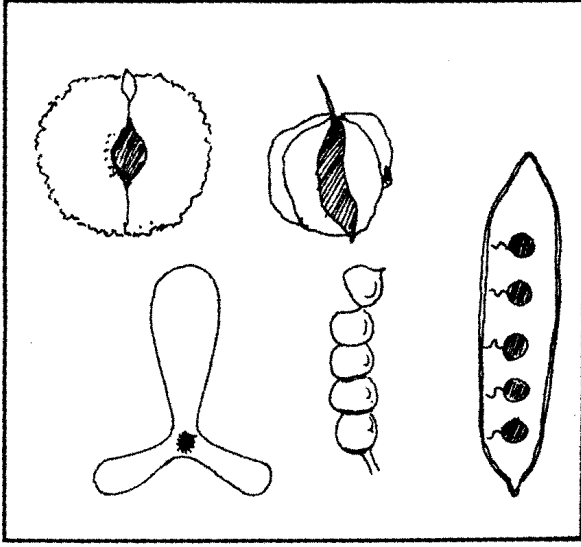
कडकडीत पण बी आणि पंख इतके पातळ आणि शेंगेत चपखल बसलेले की वारं आलं तरच समजणार की आत बिया आहेत. बिबला, वावळ्याची झाडं बियांनी लगडलेली! बिया पंखांत दडलेल्या! पक्व झाल्या की 'तांब्याच्या' पुतळ्या' झाडावर लगडल्यासारख्या वाटतात! वाऱ्याबरोबर ह्या 'पुतळ्यांचा' 'वार्तालाप' ही चालू असतो. महाँगनीच्या काही जातीतली फळं गोलाकार तर काहींची लांबट! कमळं उमलावी तशी फळं उकलतात आणि आतल्या पंखा असलेल्या बिया बाहेर पडतात. ऐन, अर्जुन, बोगनवेल यांच्या बियांना कंगोरे असलेले पंख असतात. तीन, पाच कंगोऱ्यांच्या 'बुरूजात' बीज असतं! झाडावरून जमिनीवर बियांनी लोळण घेतली तरी बुरूजामुळे त्यांना आणि त्यांच्या अंकुराला अजिबात धक्का पोहोचत

नाही. मधुमालतीची 'भिगरी' सगळ्यांच्याच परिचयाची.

शिरीष, गुलाबी कॅशिया, बहावा यांच्या शेंगेतल्या बियांची तऱ्हा आणखीन निराळी. शिरीषच्या बिया फळातल्या चिकट गोंदामध्ये बुडलेल्या असतात, तर कॅशियाच्या बियांनी फळामध्ये अनेक छोटे छोटे आडवे कप्पे करून त्यात स्वतःला बंदिस्त करून घेतलेलं असतं. गडद, गुलाबी, तांबडट झाक असलेल्या कॅशियाच्या शेंगा लांबट, शेलाट्या! प्रत्येक बीसाठी कप्याची स्वतंत्र आखणी नसली तरी ठराविक हद्दीत बसलेल्या! बी पक्व झाली की आपल्या मालकीच्या फळाचा तुकडा घेऊन बाहेर पडणारी! बहाव्याची शेंगही लांब! त्यातल्या तुरट, गोड गरामध्ये बिया असल्यामुळे त्यांच्यातल्या 'अंकुर' लवकर बाहेर येणं महाकठीण ! पळस, शिसम यांच्या

बीजापासून वृक्षराज बनतो वृक्षातुनी बीज ते । आधी कोण जरीही गूढ नकळे, परंपरा जाणते ॥

शेंगा इतक्या पातळ की त्यांना शेंगा म्हणायच्या ऐवजी 'पापडी' म्हणतात. प्रत्येक पापडीत एकच बी. त्यांना 'स्वतंत्र' राहण्याची भीती वाटते म्हणून त्या पापडीबरोबरच बराच काळ राहतात. वाऱ्याबरोबर 'पापडी' जिकडे जाईल तिकडे जातात. शेवटी पापडीचं कवच गळून पडतं, बी बाहेर येतं, रुजतं! बाभूळ, खैर, गारबी यांच्या शेंगांची तऱ्हा आणखी निराळी. वरून दिसायला एक पण आत मात्र प्रत्येकाची 'चूल' निराळी! बाहेरून एक माळ पण माळेतला प्रत्येक मणी निराळ! गारबीची शेंगा तर ६ फुटापर्यंत वाढते आणि आतलं बी इतकं मोठं की त्याचा गुळगुळीत पेपरवेट बनवावा! बी पक्व झालं की आत छोटी पोकळी तयार होते आणि बी पाण्यावर तरंगतं!

गोरखचिंचेचं फळ म्हणजे गोरखनाथाचा कमंडलू! वरून मऊ, केसाळ पण आतून जाड दोऱ्यासारख्या रेषांचं जाळं, कवठात असतं त्याहीपेक्षा

मुक्त होतात. पंचपाळ्याच्या बिया पण लांबट आणि गुळगुळीत! उंच झाडावरून खाली जोरात आपटल्या तरी आतल्या अंकुराला थोडासुद्धा धक्का पोहोचत नाही. कांचन, सयामिया, गुंज, ग्लेरिसिडीया यांचं बी बारीक धाग्यांनी फळाच्या आतल्या

जास्त टणक बिया सामगोष्ट्यासारख्या या रेषांच्या जाळ्यात अडकलेल्या! पटकन बाहेर पडणं त्यांच्याकडून शक्यच नसतं! फळाचं कवच कुजून जाईल तेव्हा त्या बंदिवासातून

भागाला चिकटलेलं! शेंगा उकलताना 'कडकड' आवाज येतो आणि आतल्या बिया बाहेर पडतात. समुद्रकाठच्या झाडांच्या बियांची तऱ्हा आणखी निराळी! त्यांना स्वतःचं 'माहेर' अजिबात सोडावंसं वाटत नाही. (फळातच) आपला संसार मांडतात, फळात असतानाच बीज अंकुरतं आणि रोप वाढतं! काही दिवसांनी ते फळापासून अलग होतं आणि वाढायला लागतं!

अशी आहे बीजांची कहाणी! तुम्हालासुद्धा तुमच्या आसपासच्या झाडांच्या बियांची माहिती प्रत्यक्ष निरीक्षणातून मिळवता येईल. त्यात काही तुम्हाला वेगळं-विशेष वाटलं तर आवर्जून कळवा! विचारा! यासंबंधीच्या प्रश्नांची बीजं या लेखातून तुमच्या मेंदूत पडोत हीच अपेक्षा!

डॉ. कांचनगंगा गंधे

४१/६६७ लोकमान्यनगर, पुणे ३०

मित्रांनो, छात्र प्रबोधनचा 'वासंतिक अंक' तुमच्या हाती पडेल तेव्हा निसर्गात झाडांना फळं आली असतील. या उन्हाळ्याच्या सुट्टीत तुम्ही 'सीड बँक' तयार करा. फळांची रचना, आकार कसा आहे, आतल्या बिया कशा आहेत. त्यांचा रंग, आकार, ठेवण, त्यांची बैठक या सगळ्यांची नोंद ठेवा. बिया चांगल्या वाळवून त्याला बोरीक पावडर लावून कागदाच्या पिशव्यातून किंवा बरणीत साठवून ठेवा. प्रत्येक बी मधला प्रत्येक 'अंकुर' म्हणजे बँकेच्या पासबुकातले पैसेच आहेत. बियांची वर्गवारी करा. प्लॉस्टिकच्या पिशव्यातून खत, माती घालून त्यात पद्धतशीरपणे बिया पेर. त्याला योग्य पाणी घाला. त्याची रोपं झाली की 'वृक्षारोपणासाठी' पावसाळ्यात तुम्हाला वेगवेगळ्या ठिकाणी लावता येतील कठीण कवचाच्या बियांना रुजण्यासाठी वेळ लागेल, कडुलिंबाच्या लिंबोण्या तयार झाल्या की लगेचच रुजत घालाव्या लागतात पण त्यांना अगोदर रात्रभर पाण्यात भिजवून ठेवा. अशा प्रकारच्या छोट्या नोंदीही करून ठेवा. खराब झालेलं बी फेकून द्या, निकोप बी पेर. त्यातून 'अंकुर' बाहेर येईल, रोप वाढेल!

पानगळत्या भुईने, वसंताचे दान घ्यावे। पतझडीची सावली, कोंब सावलीस यावे।।

रोज किती वीज वापरता?

- प्रा. सविता देशपांडे

एशियाड, ऑलिंपिकचे खेळ चालू असताना सेकंदा-सेकंदाला नव्हे तर एकशतांश सेकंदाच्या फरकाने पारितोषिके कमावलेले आणि गमावलेले खेळाडू आपण पाहतो. इतक्या अचूक मापन करणारी घड्याळं किंवा यंत्र याबद्दल आपल्याला उत्सुकता वाटते. ताप मोजण्यासाठी डॉक्टरांकडे असलेला थर्मामीटर, वेधशाळेत हवेचा दाब मोजण्याचे यंत्र, भूकंपाचे मापन करणारे रिश्टर स्केल (सिस्मोग्राम), गाडीचा वेग मोजणारा स्पीडोमीटर अशी अनेक साधनें तुम्हाला माहिती आहेत. त्यातली काही तुम्ही पाहिलीही असतील. विविध गोष्टी मोजण्यासाठी या साधनांचा आपल्याला उपयोग होतो. अशी अजून कोणकोणती साधने आहेत ज्याद्वारा आपण काहीतरी मोजतो. किमान २० साधनांची यादी करा. (गृहपाठ १)

पण यापेक्षा वेगळे, मापन करणारीही काही साधने आहेत. ज्याचा संबंध पैशांशी येतो. अगदी दूध, मोजण्याच्या मापापासून, पेट्रोलपंपावर पेट्रोलचे मापन करणारे मीटर, घरातल्या पाण्याच्या वापराचे मीटर, रिक्षाचे मीटर, घरातल्या पाण्याच्या वापराचे मीटर, वीजेचा वापर मोजणारे मीटर इ. सर्व साधनांचा उपयोग ग्राहकाकडून किती रक्कम वसूल करायची यासाठी केला जातो. विशिष्ट दराने मीटरमधील आकड्यांना गुणून देयक (बिल) तयार होते. या प्रकारची अजून कोणती साधने तुम्हाला माहित आहेत? कमीत कमी दहा तरी उदाहरणे लिहून काढा. (गृहपाठ - २)

आता यातल्या वीजेच्या मापनावद्दल आपण अधिक माहिती घेऊ. तुमच्या घरासाठी बसवलेले वीजेचे मीटर तुम्ही पाहिले आहे का? नसेल पाहिले तर आधी पाहून या. मीटर थोडे उंचीवर असल्यास स्टूल घेऊन काळजीपूर्वक मीटर पाहा. काय दिसलं तुम्हाला? वीज मीटरच्या काचेच्या खोब्यात एक फिरणारी तबकडी तुम्ही पाहिली असेल आणि त्याच्यावर आकडे अत्यंत सावकाश सरकताना दिसतील. मीटर बसवल्यापासून तुम्ही वापरलेल्या वीजेची संकलित नोंद त्या आकड्यांद्वारे आपल्याला कळते. हे आकडे “किलो वॅट तास” या एककामध्ये असतात. दर दोन महिन्यांनी राज्य वीज मंडळांची माणसं येऊन या मीटरवरील आकड्यांची नोंद करतात. दोन महिन्यांमधील नोंदीमधील फरक त्या २ महिन्यात किती वीज वापरली हे सांगते. त्या संख्येला दराने गुणून आपले वीजबिले आपल्याला मिळते. गेल्या ४-६ महिन्यातील वीजबिले तुम्ही पाहिली आहेत का? नसल्यास मुद्दाम पाहा. त्यावर काय काय लिहिलेलं/छापलेलं असतं ते सगळं नीट वाचा. जे समजणार नाही ते आई-बाबा, मोठे बहिण-भाऊ यांच्याकडून समजावून घ्या.

तुमच्या वीजेच्या मीटरमधील चकती कशी बरं फिरते? घरामध्ये

वीजेवर चालणाऱ्या वस्तू कोणकोणत्या? अगदी बारकाईने निरीक्षण करून त्याची यादी करा. (झिरो लॅप अन् मच्छर भगाओचे यंत्रही विसरू नका बरे का?) या साधनांचा जसजसा उपयोग आपण करतो तसतशी वीज वापरली जाते आणि त्याची नोंद वीजमीटरवर केली जाते. वीज ही ऊर्जा आहे. ती मोजण्यासाठी वॅट तास, किलोवॅट तास ही एकके वापरतात. एक किलोवॅट एवढी शक्ती एक तास वापरली तर बोली भाषेत १ युनिट वीज आपण वापरली असे समजले जाते. वीजेवर चालणारी प्रत्येक वस्तू एक तास सलग वापरली तर किती ऊर्जा खर्च करते याची माहिती त्या वस्तूवर अथवा माहितीपत्रकात नोंदवलेली असते. उदा. ४० वॅटचा बल्ब एक तास सलग चालू ठेवला तर ४० वॅट तास एवढी ऊर्जा बल्बने वापरली व त्याचे रूपांतर प्रकाश, उष्णता इ. ऊर्जेत केले, याप्रमाणे विविध वस्तू किती ऊर्जा वापरतात हे माहित करून घ्या. शक्य झाल्यास तुमच्या घरातील वीजेवर चालणाऱ्या सर्व वस्तूंचा एक तक्ता तयार करा व त्यापुढे ती वस्तू वापरात असताना ती किती प्रति तास ऊर्जा खर्च करते ते लिहा. आवश्यकता वाटल्यास संबंधित दुकानांमध्ये जाऊन तुम्ही त्याची माहिती मिळवा. (गृहपाठ - ३)

आता १५ एप्रिलपासून रोज तुमचे वीजमीटर दिवसातून एकदा एका विशिष्ट वेळेला तुम्ही पाहायचे. त्यावर असलेले आकडे वाचून ते नोंदवून ठेवायचे. शेवटचा आकडा अर्धवट असल्यास ते किती खाली-वर आहे त्याप्रमाणे पाव-अर्धा-पाऊण असे अंदाजे लिहावे. असे किमान १ महिना नोंदवायचे. आकडे नोंदवताना खालीलप्रमाणे एक तक्ता तयार करा

उदा. रोज सकाळी ८.०० वा. नोंद केली आहे. (गृहपाठ - ४)

दिनांक	मीटरवरील	त्या दिवशी वापरलेली	विशेष नोंदी (काही
	आकडे	वीज (२ सलग दिवसांमधील	साधने जास्त/कमी
		मीटरवरील आकड्यांमधील फरक)	वापरली का?)

१२/३/९८	६५२७९	६ युनिट	उदा. दिवसभर वीज नव्हती
			किंवा दिवसभर
१३/३/९८	६५२७७		टीव्ही चालू इ.

याप्रमाणे चारही गृहपाठ पूर्ण करून छात्र प्रबोधनच्या पुणे कार्यालयात पाठवा. आपण रोज किती वीज वापरतो? हे निदान यातून तुमच्या लक्षात येईल. काय केले असता वीजेचा वापर कमी होईल असे तुम्हाला वाटते? तसे करून बघा. प्रयोगाची निरीक्षणे नोंदवा.

सुट्टीमध्ये असा वेगळा प्रकल्प करून तर पाहा. चारही गृहपाठ पूर्ण करणाऱ्या व ते आमच्याकडे पाठविणाऱ्या सर्वांना आकर्षक बक्षीस पाठवले जाईल. मग लागू तयारीला!

प्रा. सविता देशपांडे, ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला, पुणे ३०

शास्त्रज्ञांची शोधक वृत्ती, शोध लावण्या ईश निर्मिती। रात्रंदिन ते प्रयोग करती, शाखामागुनी शास्त्रे येती।।

भारताच्या दक्षिणेला, ओघळलेल्या अश्रूच्या आकाराचे एक नावाचे राष्ट्र त्याला काही लोक हिंदी महासागरातील 'मौक्तिक' असे संबोधतात. तसा लंका या नावाशी रामायण कालापासून आपला परिचय आहे. वीर हनुमानाने सीतेच्या शोधाकरिता भारतातून लंकेकडे समुद्रमार्गे उड्डाण केलेले आपल्या सगळ्यांना माहीत आहे. भारत व लंका यांना वेगळं करणारी चिंचोळी समुद्रपट्टी केवळ २६ किलोमीटर लांबीची आहे. त्याला 'पोल्कस्ट्रेअची पट्टी' असे म्हणतात. या पट्टीवरून आम्ही उड्डाण केलं ते लंका एअरलाइन्सनी. हवेतून उडताना आम्हाला जशी वीर हनुमानाची आठवण हाकत होती, त्याचप्रमाणे सिलोनचा लांबट गोल आकार डोळ्यासमोर आला की बिघडलेल्या पोळ्यांना आपल्याकडे 'आज पोळ्या सिलोनच्या आकाराच्या झाल्यात वाटतं' अशी शेलकी समज दिली जाते, त्याचीही आठवण झाली.

तर असा हा सख्खा शेजारी. सिलोन, सिंहलद्वीप, श्रीलंका नावाचे बेट. 'लंकेत सोन्याच्या विटा' या म्हणीतून त्यांची समृद्धी आम्ही सगळे ऐकून होतो. लंकेतून परत आल्यावर 'किती सोन्याच्या विटा आणल्यात?' असा गतमीचा प्रश्न विचारल्यावर आम्ही खाशी उत्तर दिलं, 'पुराणातली वांगी जशी पुराणात तसंच लंकेतल्या विटा लंकेत.' लंकेत उतरल्यावर रामायणातील खुणा तर दिसल्या

श्रीलंका सख्खा शेजारी

विजय जठार

नाहीत. उलट अत्यंत आधुनिक आचारविचारांची, सुशिक्षित, चटपटीत माणसं आमचं सागत करू लागली तेव्हा आतचा 'परकीयपणा' कुठल्या कुठे पळून गेला.

भारताच्या आणि सिलोनच्या इतिहासात बरंच साम्य आहे. १६व्या शतकापासून सिलोनवर, डच व पोर्तुगीज या परकीय सत्ता राज्य करत होत्या आणि त्यानंतर १९ व्या शतकात भारताप्रमाणे सिलोनसुद्धा ब्रिटिशांची वसाहत झाली. भारतापाठोपाठ १९४८ साली त्यांना स्वातंत्र्य मिळालं आणि १९७२ साली सिलोनचं नामकरण 'श्रीलंका' होऊन ते एक प्रजासत्ताक राज्य झालं.

लंका आज भारतात सगळ्यांनाच परिचित आहे, जी क्रिकेटच्या धुंवाधार खेळामुळे ! अतिशय लोकप्रिय असलेला हा खेळ. त्यात लंका जगजेता संघ. त्यामुळे क्रिकेट सुरू झाले की रस्त्यावर अक्षरशः सामसूम आणि सगळे व्यवहार थंड पडतात. इंडियाच्या हाय कमिशनरनी आम्हाला एक 'टीप' दिली होती. येथे कुणाकडूनही काम करून घ्यायचं असेल तर 'लंकेचं क्रिकेट' याविषयी भरभरून बोला. काम झालंच म्हणून समजा. आम्ही लंकेत उतरलो त्या दिवशी लंकेच्या संघाने सपाटून मार खाल्ला होता आणि त्यांना शेवटी हार पत्करायला लागली होती. त्यामुळे सर्वांचे चेहरे पार कोमेजून गेले होते. भारताचे हे शेजारी राष्ट्र, तामिळ व केरळी लोकांच्या इतकं जवळ आहे की त्यांच्या चालीरिती, भाषा, रंग, राहणी यात खूप साम्य आहे, इतके की लंकेला गेल्यावर आम्हाला परक्या देशात आलो असं वाटलंच नाही. एकेकाळी होडक्यातून तिकडची माणसे इकडे यायची. थोडीफार खरेदी, बाजारहाट उरकायची आणि निर्वेधपणे 'परदेशातून' मायदेशात परत जायची. १९८३ पासून मात्र विघटनवादी शक्ती तामिळी वाघ, ज्यांना एल.टी. टी. ई. म्हणतात, प्रबळ झाल्या आणि त्यांनी लंका सरकारशी उभा दावाच मांडला. लंकेच्या उत्तरेला निबीड अरण्यात, डोंगरात व चहाच्या मळ्यात काम करणारे तामिळ इतके प्रबळ आहेत की, आम्हा प्रवाशांना तिकडे जाता येत नाही

माणुसकीच जाणतो फक्त, सगळ्या धमन्यांत सारखेच रक्त, अडवणारे प्रत्येक कुंपण तोडून टाकू, सगळे भेद गाडून टाकू.

पण लंकेची ओळख करून घ्यायची तर तामिळी वाघांच्या या संघटनेची ओळख करून घ्यायलाच पाहिजे. मूलतः हा सिंहली तामिळ संघर्ष. त्यात तामिळी जनतेला सापत्नभाव दाखवला जातो. असा दाट समज आहे. एकंदर शिक्षण, नोकरी व इतर उपलब्धता यामध्ये सिंहली लोकांना अधिक प्राधान्य मिळू लागलं व तामिळ लोकांवर अन्याय झाल्याची भावना निर्माण होऊन त्यांच्यात प्रचंड असंतोष खदखदू लागला. त्यांच्यात निर्माण झालेली तेढ इतकी वाढली, की तामिळी वाघ जीवावर उदार होऊन उठाव करू लागले. प्रचंड मानवी संहार झाला व सरकारचा लष्करी सामर्थ्यावर हा उठाव दाबून टाकण्याचा प्रयत्न असफल झाल्यामुळे हे बंड उलट उफाळलं. तामिळ व सिंहली जनता एकमेकांसमोर शत्रू म्हणून उभे ठाकले व हिंसाचाराचा वेग दोन्ही बाजूंनी बळावला. शेजारी राष्ट्र म्हणून भारत या लढ्याकडे मूकपणे किंवा तटस्थपणाने पाहू शकत नव्हता. तेव्हा या देशात शांताता प्रस्थापित करण्यासाठी भारताने लष्करी मदत देऊ केली. तामिळी वाघ त्यामुळे आणखीनच खवळले व त्यांचा लढा अधिक हिंसक व संहारक झाला. आपल्याला माहीतच आहे की, भारताचे पूर्व पंतप्रधान राजीव गांधी तसेच लंकेचे अध्यक्ष प्रेमदासा या दोघांची हत्या एका मानवी बाँबने केली. त्याचं मूळ या जटील समस्येत आहे. प्रश्न तर अजून सुटलेला नाही, तिढा तर अजून उलगाडला नाही.

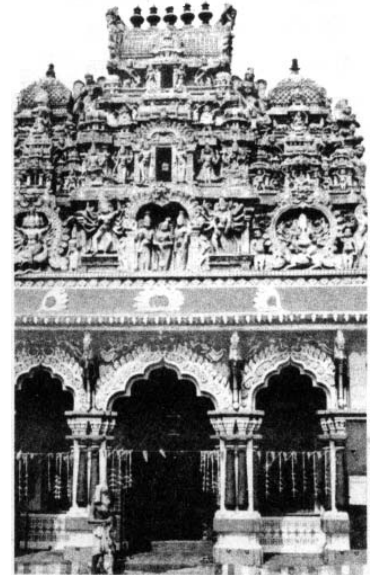
आम्हाला जागोजागी संगिनी-धारक सैनिक कडक पहारा देताना दिसले. लंकेच्या श्रीमती चंद्रिका कुमारतुंगा ही एक तडफदार व मुत्सद्दी स्त्री आहे. त्यांच्या मातोश्री श्रीमती सिरमाओ बंदरनायके लंकेच्या पंतप्रधान आहेत. आमच्या प्रत्येक कार्यक्रमाला लंकेच्या अध्यक्षा एक एक तास उशिरा ये होत्या. आम्ही एकाला खाजगीत त्याचं कारण विचारल्यावर असं कळलं की, छापील कार्यक्रमानुसार त्या कधीच हजर राहात नाहीत. एल.टी.टी.ई. चा ससेमिरा चुकविण्यासाठी त्यांच्या संरक्षक कवचांनी त्यांना असा सल्ला दिला आहे. हिंसाचाराने लडबडणाऱ्या राजकारणात शांततेचं कधी आणि कसं आगमन होणार, याकडे सर्वांचे डोळे लागले आहेत.

लंकेचा दक्षिणभाग मात्र शांत समद्रिकिनारासान्निध्य लाभल्यामुळे अतिशय निसर्गरम्य झाला आहे. नारळाच्या बनावत, रूपेरी वनात समद्रकाठी विविध जलक्रीडेचा आस्वाद घेत परदेशी प्रवासी बेन्टोटा, हिककादुवा, वडुवा, कालुतारा अशा ठिकाणी अक्षरशः बागडत असतात. श्रीलंकेची राजधानी, कोलंबोच्या आसपास असलेली ही पर्यटनस्थाने प्रवाशांचे आकर्षण ठरत आहे. लांबच लांब समुद्रकिनारा सोडून इतर कित्येक गोष्टीमुळे लंका हा परकीय पर्यटकांचा फार आवडीचा देश आहे. येथे कॅडी नावाचे एक प्रसिद्ध धार्मिक क्षेत्र आहे. तेथे भगवान गौतम बुद्धाच्या दाताचे पुराण अवशेष आहेत, असं समजलं

जातं. याच ठिकाणी महावेली नदीतून हत्तीचे प्रसिद्ध स्नान बघण्यासाठी अलोट गर्दी होते. अनुराधापूरा ही तर बुद्ध धर्माची राजधानी व प्रमुख कार्यक्षेत्र. तेथे पुराणकालीन राजवाडे व उदयाने यांचे अतीव सुंदर दर्शन मिळते. सिगिरीया हे ऐतिहासिक प्रेक्षणीय स्थल प्रवाशांच्या आकर्षणाचे लक्ष आहे. येथे बुद्धकालीन चित्रशैलीचा सुरेख आविष्कार पाहताना आपण अवाक् होऊन जातो.

श्रीलंका हे राष्ट्र भारताच्या तुलनेत अगदी चिमुकले आहे. अवघी १८ कोटी लोकसंख्या असलेले हे राष्ट्र आपल्याकडील एका मोठ्या शहरासारखे आहे. लोकसंख्येची वाढसुद्धा वर्षभरात केवळ १% होते. भारताचे आकडे पाहा लोकसंख्या ९३ कोटीच्यावर आणि वार्षिक वाढ २% त्यामुळे भारतासारख्या 'लोकसंख्येचा

कोलंबोतील हिंदू देवालय

माणूस आहे जगात केवळ माणसास आधार, ज्योत विवेकाची घेऊन दूर करू अंधार.

डोंब' श्रीलंकेत नाही. आपल्या आकारमानाला घाबरूनच भारत म्हणजे 'डोळे वटारणारा मोठा भाऊ' अशी कल्पना येथे जनमानसात रूजली आहे, पण इंग्रजीमध्ये एक म्हण आहे, 'Small is beautiful' त्याप्रमाणे श्रीलंका सुंदर, सुरूप, स्वच्छ आणि हिरवीगार आहे. भारत व श्रीलंका यामधील दुसरा महत्त्वाचा फरक साक्षरतेच्या प्रमाणात आहे लंकेमधील ९०% जनमा साक्षर, सुशिक्षित आहेत. लंका संपूर्ण आशिया खंडात सर्वात साक्षर राष्ट्र म्हणून मान्यताप्राप्त आहे.

लंकेच्या राष्ट्रभाषा दोन-सिंहली आणि तामिळ. अर्थात ७४% सिंहली लोक येथे राहात असल्यामुळे त्या भाषेचं प्राबल्य असलं तरी सर्व व्यवहार इंग्रजी भाषेत चालतात. भिन्न भाषा, जात-पात, धर्म यामुळे येथे संघर्ष संभवत नाही. (कारण ७०% प्रजाजन बुद्धधर्माचे अनुयायी आहेत. तर हिंदूंची लोकसंख्या केवळ १६% आहे.) त्यामुळे श्रीलंकेची आर्थिक परिस्थिती मजबूत आहे. तेथील नैसर्गिक अनुकूलता, सुशिक्षित लोक, भरभराटीला आलेली उद्योगव्यवस्था, कोलंबोसारखे आशिया खंडातील सर्वोत्कृष्ट बंदर, अशा अनेक कारणांमुळे येथे सुबत्ता नांदते. दिसायला लहान असलेल्या त्या देशात दहा विद्यापीठे आहेत आणि येथील दरडोई उत्पन्नसुद्धा आशिया खंडात सर्वात जास्त आहे.

उद्योगधंद्याची बरकत असली तरी लंकेतील प्रमुख व्यवसाय शेती

हाच आहे. दक्षिण भारताप्रमाणे येथे चहा, रबर, खोबरेल तेल, वस्त्र याची निर्मिती होते व निर्यात केली जाते. याच पदार्थांमुळे त्यांना परकीय चलन उपलब्ध झाले आहे. येथील चलनी नाणं रुपया हेच आहे. पण भारताचा १ रुपया लंकेच्या १॥ रुपया एवढा आहे. लंकेतील हॉटेल दर अतिशय स्वस्त आहे. भारतात ताजमहाल या पंचतारांकित हॉटेलमध्ये राहण्याकरिता साधारण २००/२५० डॉलर मोजावे लागतात, त्याच सोयी लंकेत केवळ १० डॉलर प्रतिदिनी खर्चात मिळू शकतात. येथील लोक अत्यंत

आतिथ्यशील, तल्लख बुद्धीचे, चपळ दिसतात. आम्ही ज्या ज्या सार्वजनिक ठिकाणी गेलो त्या त्या रंगीबेरंगी वेषातील स्त्री-पुरुष तालावर नाचत, ढोलकी, तुतारी वाजवून जल्लोषात आमचं स्वागत करत होते. पुढे मागे संधी मिळाली तर तुम्हीही आवर्जून बघून यावा, असा हा मनाला भुरळ घालणारा आपला शेजारी आहे!

••

विजय जठार
'कल्पिता', संहार रोड,
अंधेरी (पू), मुंबई

चक्रातील
कोडे

ह्या कोड्यातील सर्व शब्दांच्या शेवटी 'न' हे अक्षर येते. बघा बरं सोडवून!

१. पाणी
२. ह्याच्यात धान्य उगवते.
३. घर
४. रडणे
५. अभ्यासात हे पण लागते.
६. लेखक हे करतात.

७. सोने
८. अरण्य
९. नमस्कार
१०. वारे
११. संगीत म्हणजे... वादन व नृत्य
१२. ह्याच्यावरून आपण प्रवास करतो.

••

सायली गानू
८ वी, ज्ञान प्रबोधिनी

माणसामाणसांचे ऋणानुबंध हळूवार जपु या, जीवनातले चैतन्य मनामनांतून जागवू या.

दीर्घकथा : भाग २

मर्मबंधातली ठेव

खरंच खूप थरारक अशी ती घटना होती. चिमुरडीचा जीव मरता मरता वाचला.

रमा ही एक अनाथ मुलगी होती. गरीब बिचारी! फूटपाथवर राहून आपले दिवस कंठीत होती. तिचे आई-वडील एका अपघातात वारले होते. तिला नीट खायला-प्यायला सुद्धा मिळत नव्हते. एकदा ती अशीच फूटपाथवरून भटकत होती. सायंकाळची साडे-सहाची वेळ! तेव्हाच आजू भाजी घ्यायला बाहेर पडले होते. गाड्या अतिशय वेगात रस्त्यावरून धावत होत्या. रस्त्यावरून जाता-जाता रमाला एक चकचकीत सुंदर लाल रंगाचा डबा दिसला. तिने त्या डब्याकडे एक क्षणभर पाहिले

आणि तो घेण्यासाठी ती धावत सुटली. छोटीशी १० वर्षांची रमा तो डबा मिळविण्यासाठी धडपड करायला लागली. तिला वाटले त्यात काही - तरी खायला असेल. दोन दिवस उपाशी होती बिचारी! ती जोरात पळत रस्ता ओलांडू लागली. तेवढ्यात अचानक एक बस भरधाव धावत आली. रमाला फक्त तो डबाच दिसत होता. तिला आजूबाजूचे जगाचे भानच राहिले नव्हते.

आता रमा त्या भरधाव धावणाऱ्या बसखाली जाणार तोच!... शेजारी भाजी घेणाऱ्या आजूंनी ते दृश्य पाहिले. आजूंना वाटले की कसेही करून आपण त्या चिमुरड्या मुलीचा जीव वाचवलाच पाहिजे. लगेचच त्यांच्या डोक्यात विचारचक्र सुरू झाले आणि क्षणार्धात त्यांनी शेजारी रस्त्यावर पडलेली भली मोठी नायलॉनची दोरी

उचलली व बास्केटला (भाजीच्या) बांधली. त्यांनी ती बास्केट अशातऱ्हेने फेकली की ती रमाच्या पायात गुंतली. त्यांनी त्यांच्या हातातील दोरीचे टोक जोरात ओढले व रमा मागच्या मागे पडली आणि बस पुढे त्याच भरधाव वेगाने निघून गेली. रमाला थोडे-फार लागले होते. आजूंनी तिला ताबडतोब दवाखान्यात दाखल केले. त्यांनी रमाची विचारपूस केली तेव्हा त्यांना कळले की, ती अनाथ मुलगी आहे. आजूंना खूप वाईट वाटले. त्यांनी तिला बरे वाटल्यावर 'अनाथ आश्रम' मध्ये दाखल केले.

(काय झाले असेल पुढे? बघा बरं तुम्हाला लिहिता येते का?)

• •

केतकी आपटे, इ.६वी
ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला, पुणे

वर्ष ६ अंक ७ मधील कोड्यांची उत्तरे

जरा डोके चालवा :- कामचुकार विद्यार्थी - ३५ विद्यार्थ्यांपैकी ६ विद्यार्थ्यांनी कामचुकारपणा केला आणि २९ विद्यार्थ्यांनी प्रत्येकी ११३ वांगी तोडली. (खुलासा : ३२७७ या संख्योला फक्त ११३ आणि २९ या दोनच मूल अंकांनी (प्राईम नंबर) भाग जातो.)

शोधा पाहू : (१) मायरिंगा (Myringa) या मूळ लॅटिन शब्दाचा अर्थ पटल (मेम्ब्रेन) असा असून कानातील पडद्याला (इयर ड्रम) परिभाषेत मायरिंगा हे नाव दिले आहे. **मायरिंगोस्कोप** हे कानाच्या पडद्याची तपासणी करण्यासाठी खास प्रकारे बनवलेले साधन आहे. (२) शरीराच्या स्नायूंना व अवयवांना कोणत्याही कारणाने दुर्बलता आली असेल तर त्या स्नायूंना व अवयवांना रोज विशिष्ट पद्धतीचे उपचार - मर्दन शेक, इ. देऊन तसेच त्यांना विशिष्ट प्रकारच्या हालचालींचे व्यायाम देऊन पुन्हा पूर्वस्थितीत आणणे, या उपचारपद्धतीला 'फिजिओथेरपी' हे नाव आहे.

(३) त्रावणकोरच्या सागरी किनाऱ्याच्या वाळू 'थोरियम' हे किरणोत्सरी मूलद्रव्य असणाऱ्या 'मोनाझाईट' नावाच्या खनिजाचे प्रचंड साठे आहेत. कणरूपाने वाळूत असणारा (प्लेसर) मोनाझाईट खनिजाचा हा साठी साऱ्या जगात सर्वात मोठा गणला जातो. अणुभट्टीत इंधन म्हणून वापरता येईल असे 'यू-२३३' हे भंजनशील किरणोत्सारी मूलद्रव्य थोरियमपासून तयार करता येते. त्यामुळे भारताच्या 'अणुशक्ती' कार्यक्रमाच्या दृष्टीने हे साठे फार महत्त्वाचे आहेत.

(४) सूर्यमालेतल्या एकूण नऊ ग्रहांपैकी सूर्याला सर्वात जवळ असणाऱ्या बुध आणि शुक्र या दोन ग्रहांनाच उपग्रह नाहीत. बाकी सर्व ग्रहांना किमान एक किंवा त्याहून अधिक उपग्रह आहेत. ते पुढीलप्रमाणे : पृथ्वी - १, मंगळ - २, गुरू - १६, शनि - १८, युरेनस - ५, नेपच्यून - २, प्लूटो - १; याप्रमाणे सूर्यमालेत एकूण ४५ उपग्रह आहेत.

त्यागालाही सीमा नसते! ना जेवण ना खाणे सुचते। प्रचारकार्ये वणवण होते! मोठेपण मग चालून येते ।

तेव्हापासून रेशनकार्डाची सुरुवात करण्यात आली. त्यानंतर देशात मोठ्या प्रमाणावर दुष्काळ पडल्याने केवळ मजुरांनाच नाही तर इतर गरजूंनाही सरकारी कोठ्यातून धान्य पुरवायी गरज पडू लागली. अशा रितीने देशात

सगळीकडेच

रेशनकार्डची योजना राबविली गेली.’

“पण हे रेशन नेमके काय?” इति राहुल.

“अरे, रेशनकार्ड हे एक प्रकारचे व्यक्तीचे ओळखपत्रच असते. या कार्डावर, कुटुंबातील एकूण व्यक्ती, (स्त्री/पुरुष/मुले) त्यांची संपूर्ण नावे, वय, कुटुंब प्रमुखाचा पत्ता अशी माहिती असते. स्वस्त

धान्य दुकानातून मिळणाऱ्या एकूण धान्यप्रकारांची यादी एका बाजूला असते व १२ महिन्यांपर्यंत त्याची आखणी केलेली असते. धान्य घेतले की तिथे फुली मारली जाते.”

“पण काका, या रेशनकार्डची नोंदणी कुठे करावी लागते?”

“हे बघ राहुल, पुण्यात आमची आठ क्षेत्रीय कार्यालये आहेत, की जिथे जाऊन अर्ज भरून ऑफिडेवीट करता येते. त्यानंतर या कार्यालयातील कर्मचारी ज्याला रेशनकार्ड काढावयाचे आहे त्याच्या घरी जाऊन व जवळपासच्या व्यक्तींकडून, ही व्यक्ती

दिलेल्या पत्त्यावर राहते ना? याच चौकशी करतात. त्यांची चौकशी झाल्यावर तुमची माहिती ग्राह्य/योग्य असले त्या व्यक्तीला जे दुकान जवळ पडेल त्या दुकानाला त्या व्यक्तीचे रेशनकार्ड जोडले जाते.”

“पण काका सरकार काही धान्य उगवत नाही मग त्यांच्याकडे एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर धान्याचा साठा कसा काय असतो?” “चांगला प्रश्न विचारलास राहुल. या दुकानांमधून प्रामुख्याने गहू आणि तांदूळ ही धान्ये मिळतात. ही धान्ये “भारतीय खाद्य मंडळ” यांच्याकडून क्षेत्रीय कार्यालये विकत घेतात. महाराष्ट्रातील क्षेत्रीय कार्यालये त्यांच्याकडून हे धान्य शासकीय गोदामात व तिथून दुकानदाराकडे पाठवितात. अन्नधान्य वितरण कार्यालयांच्या मार्फत धान्य वाटपाचे रेग्युलेशन केले जाते.

कार्डधारकांना योग्यरितीने धान्य मिळावे यासाठी ‘भारतीय खाद्य मंडळ’ (फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया) या योजनेचे नियोजन करते. जेथे ते धान्य जास्त पिकते त्या प्रांतातून सरकार (भारतीय खाद्य मंडळ) धान्य विकत घेते व ज्या

प्रांतांमध्ये पिकत नाही तिथे त्याचा पुरवठा करते.”

“काका, या कार्डांमध्ये नवीन नाव घालायचे असेल किंवा एखादे नाव कमी करायचे असेल तर?” “अरे, नाव घालणे किंवा कमी करणे याला वेळ नाही लागत. पण ते

क्षेत्रीय ऑफिसला त्या त्या वेळेस कळवायला लागते. कुटुंबात एखाद्या बाळाचा जन्म झाला तर त्या बाळाचे नाव रेशनकार्डमध्ये घालता येते किंवा कुटुंबातील एखादी व्यक्ती मरण पावली तर त्याचे नाव कमीही करता येते. त्यासाठीही वकिलाकडून ऑफिडेवीट करून घेऊन ते आपल्या अर्जाला जोडावे व तो अर्ज क्षेत्रीय अधिकाऱ्याकडे द्यावा. तो मग योग्य ती चौकशी करून नाव घालून अथवा काढून देतो. तसेच तुमची जर कुठे बदली झाली तरीही त्या गावात तुम्हाला रेशनकार्डची सुविधा वापरता

जिथे भूमिचा पुत्र गाळील घाम, तिथे अन्न होऊनि ठाकेल शाम.

येते. मात्र त्यासाठीही तिथल्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्याकडे अर्ज करून त्याला तो वकिलाचे ऑफिडेवीट जोडावे लागते. तो अधिकारी तुम्हाला रेशनकार्ड उपलब्ध करून देतो.”

“काका, रेशकार्डवर प्रत्येक व्यक्तीला किती हो धान्य मिळते?”
 “एका व्यक्तीला ० ते १० वर्षांपर्यंत १ युनिट व १० वर्षांपासून ते ती व्यक्ती म्हातारी होईपर्यंत २ युनिटपर्यंत तिला धान्य मिळते. मात्र धान्य घेणाऱ्यांमध्ये दोन प्रकारचे लोक आढळतात. एक म्हणजे दारिद्र्य रेषेवरील, जे कधीही हे धान्य घेत नाहीत व दुसरे दारिद्र्य रेषेखालील ज्यांना रेशनवरील धान्याची गरज असते. त्यामुळे जेवढे त्या दुकानदाराकडे कार्डधारक आहेत तेवढा कोटा त्या दुकानदाराकडे असणे आवश्यक आहे. मात्र सगळेच रेशनवरचे धान्य घेत नाहीत त्यामुळे दुकानदाराला ८०% च धान्याचा कोटा दिला जातो.”

“काका, आमच्या आईला बरेचदा रेशनची साखर वगैरे आल्याचे कळते, पण आई आणायला जाईपर्यंत ती साखर संपते. म्हणजे तुम्ही आत्ता सांगितले की, तेवढा कोटा असतो. पण मग आम्हाला का साखर मिळत नाही.”

“असं बघ हं राहुल, खाद्य मंडळाचं जरी नियोजन असलं तरी यात फसवणूक होतेच. आमच्याकडे तक्रारी आल्यावर योग्य ती चौकशी करून त्या दुकानदारांवर कायदेशीर कारवाई केली जाते. पहिलाच गुन्हा असेल तर वॉर्निंग दिली जाते. नंतर मात्र १०००/- रु.

दंड केला जातो. तरीही असे पुनःपुन्हा घडले तर फौजदारी गुन्हाही दाखल केला जातो. अनेकदा दुकान बंदही केले जाते. अशा वेळी, तेथील रेशनकार्ड धारकांची नावे दुसऱ्या जवळच्या दुकानाला जोडली जातात.”

राहुल, दिवाळी, गणपती अशा सणांनी रेशनवर खास सवलती दिल्या जातात. नित्याच्या धान्याव्यतिरिक्त रवा, मैदा, चणा डाळ, तूर डाळ, पामतेल इ. रेशनवर मिळत नाही.”

“काका, इतर देशांमध्येही रेशनकार्ड असते का हो?” “राहुल, पाकिस्तान, ब्रह्मदेश असे काही थोडेच देश कार्डवर धान्य देतात. मात्र अमेरिका, इंग्लंड येथे ग्रीनकार्ड धारक आहे. तिथे मोठ मोठी सरकारमान्य डिपार्टमेंटल स्टोअर्स आहेत. तिथून हे लोक धान्य खरेदी करतात. कॅनडा, मेक्सिको येथे कूपन्स दिली जातात. भारतातील आदिवासी भागात रेशनवर दिल्या जाणाऱ्या धान्याचे दर आणखी कमी आहेत. तेथे काही ठिकाणी तर कार्डवर इतर धान्याबरोबरच आयोडिनयुक्त मीठही दिले जाते. एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भारतात राहणाऱ्या परदेशी नागरिकांना मिळाले तर त्यांना रेशनकार्ड मिळू शकते पण अजून अशी वेळ आमच्या येथे आलेली नाही.”

“काका, अजून एक म्हणजे रेशन कार्डची गरज धान्य मिळविण्याव्यतिरिक्त कुठे असते?”

“खरं सांगू का राहुल, म्हणजे लायसेन्ससाठी, पासपोर्टसाठी, नवी गाडी, नवे घर घेण्यासाठी आणि इतर आणखी ठिकाणी रेशनकार्ड वापरले

जाते. तुमची ओळख पटावी व तुमची राहण्याची जागा खरंच तुमची आहे, याची खात्री पटावी यासाठी रेशनकार्डचा वापर होतो पण या दोन गोष्टी पटवून द्यायला इतर कागदपत्रं जर तुमच्याकडे असतील तर रेशनकार्डची गरज नसते. मुख्य म्हणजे, सर्वसामान्यांना बाहेरपेक्षा कमी दरात धान्य उपलब्ध करून देणे व ते योग्य व्यक्तीलाच मिळणे, हा रेशनकार्डचा मुख्य हेतू आहे व त्यामुळे प्रामुख्याने ते फक्त धान्य मिळविण्यासाठीच असते.

“काका आज खास वेळ काढून तुम्ही मला, रोजच्या जीवनात नेहमीच आवश्यकता असलेल्या रेशनकार्डाची, माझ्या आईलाही माहित नसेल एवढी माहिती दिलीत. कधी एकदा आईला हे सगळं सांगतो असं झालंय. शिवाय आता मी माझ्या मित्रांनाही ही माहिती सांगतोच; पण त्यांनाही तुमच्या या कार्यालयाला भेट द्यायला सांगतो.”

(मित्रांनो, तुम्ही तुमच्या कुटुंबाचं रेशनकार्ड पाहिलं आहे का? बारकाईने वाचलं आहे का? नसेल तर तेथून सुरुवात करा अन् मग राहुलप्रमाणे तुम्हीही तुमच्या गावातील, जिल्ह्यातील रेशनिंग कार्यालयाला भेट द्या, त्याची माहिती घ्या. तुम्हाला काही शंका असतील तर तेथील अधिकाऱ्यांशी बोला व तुम्हाला मिळालेली अधिक माहिती आम्हालाही जरूर कळवा.) ●●

वर्षा कुलकर्णी

२२, अ 'मैफल', ९१/३१
 शिक्षकनगर, कोथरुड, पुणे ३८.

कष्ट करून, घाम गाळून ज्याला आनंद मिळे, खऱ्या अर्थाने अन्नाचे मोल तयालाच कळे.

वाचलेच पाहिजे असे काही !

नटसम्राट

(छात्र प्रबोधन अंकातील 'पुस्तक परीक्षण' स्पर्धेतील प्रथम क्रमांकाचे परीक्षण)

कु. श्रद्धा वसंत पाटील,
९ वी तात्या सामंत माध्यमिक
विद्यालय चाळीसगाव, जळगाव

'नटसम्राट' नाटक वाचल्यानंतर त्या नाटकातुळे मी इतकी प्रभावित झाले की, पुन्हा-पुन्हा हे नाटक वाचावे, असे मनापासून वाटू लागले. याचे कारणही तसेच आहे. आतापर्यंत तीनदा हे नाटक वाचून लागले. याचे कारणही तसेच आहे. आतापर्यंत तीनदा हे नाटक झाले. प्रत्येक वेळेस नवीन काही ना काही मिळाले. घरातून सर्व आबाल वृद्धांनी या नाटकाचे वाचन करावे असे मला वाटते. मराठी भाषा इतकी भारदस्त व प्रगल्भ आहे याचा अनुभव या वाचनातून आला. अर्थपूर्ण, भारदस्त, आकाशाला गवसणी घालणारे शब्द व वाक्य वाचल्यावर कुठलाही सहृदय माणूस भारावून जाईल, असे हे नाटक आहे. या नाटकाचा पूर्ण अर्थबोध मला झाला आहे असे मी निश्चितपणे सांगू शकत नाही. पण, या नाटकाचा खऱ्या अर्थाने अर्थबोध होण्यासाठी, जीवनासाठी अनेक पैलू समजण्यासाठी आणि या नाटकाची अनेक दृष्टिकोनातून उकल हाणण्यासाठी या नाटकाचे वाचन, मनन, चिंतन वचर्चा आवश्यक आहे. जगप्रसिद्ध नाटककार 'विल्यम शेक्सपियर' यांच्या 'किंगलियर' या नाटकावर आधारित 'नटसम्राट' ची कथा आहे असे अनेकदा मी ऐकले, वाचले पण सदर नाटक वाचताना, हे नाटक स्वयंपूर्ण आहे आणि रूपांतराची किंवा अनुकरणाची कृत्रिमता कोठेही या नाटकात जाणवत नाही.

नाटक प्रथम वाचले तेव्हा हे एक कौटुंबिक नाटक जाणवले. दुसऱ्यांदा वाचले तेव्हा, आहे असे ते सामाजिक आहे, असे वाटले. कारण या नाटकाची कथा म्हणजे प्रत्येक घराची व्यथा आहे असे जाणवते. तिसऱ्यांदा वाचले त्यावेळी हे नाटक जीवनाचं तत्त्वज्ञान आपल्याला सांगत आहे अशी प्रचीती येते. कारण या नाटकातल्या बऱ्याचशा गोष्टी गूढ, अनाकलनीय वाटतात, काय योग्य, काय अयोग्य तेच कळत नाही.

आपली सर्व संपत्ती आप्पासाहेब बेलवलकर आपल्या प्रिय मुलाला व मुलीला देऊन टाकतात. थोडक्यात आपले सर्वस्व आपलं सर्व अस्तित्व त्यांना देऊन टाकतात. तेव्हा वाटतं आप्पासाहेबांनी उदार पिता या नात्याने घेतलेला हा निर्णय योग्य आहे. परंतु मुलांकडून

त्यांना जी वागणूक मिळते ते पाहिल्यावर त्यांनी मुलांना ताट द्यायला हवं हे ठीक! पण पाट द्यायची गरज नाही आणि जर पाटही देऊन टाकला तर मोबदल्यात काहीच मिळाले नाही म्हणून दुःख कशासाठी? राग, संताप कशासाठी? मोबदला मिळत नाही म्हणून? आणि मोबदलाच जर हवा होता, तर मग मुलांना औदार्य दाखवताना व्यावहारिक दृष्टिकोन ठेवायला हवा होता. आपल्या हातचं काहीतरी राखून ठेवायला हवं होतं. आप्पांनी मुलांना सर्वस्व देऊन टाकणाऱ्या माणसाची चूकच केली असेही वाटते. पण मग पुन्हा विचार येतो सर्वस्व देऊन टाकणाऱ्या माणसाची चूक दाखवणं, याचा अर्थ सर्वस्वाचा कुणी त्यागच करू नये का? आणि ज्यांच्यासाठी हा त्याग केला, त्यांनी त्यागाचाच त्याग करून वागावे का? जगावे का? मोबदल्यात मुलांकडून चांगली वागणूक मिळत नाही, प्रेम मिळत नाही म्हणून आप्पासाहेब वरवर पाहता आक्रोश करीत असले तरी, त्यांचे हे दुःख बाजूला ठेवलं तरी, सर्वस्व देऊन टाकण्याचा आनंद व समाधान कृतघ्न मुलांना नाही हे निश्चित.

पुन्हा मनासमोर प्रश्न शिल्लक राहतो की, आप्पासाहेबांनी इतके उदार बनावे की नाही/कारण मानवी मन हे दया, प्रेम भावना यांवरच जिवंत असतं. बाकी शारीरिक गरजा ह्या पशु, पक्षी, मानव या सर्वांनाच असतात. विचारशक्ती ही मानवाला लाभलेली देणगी आहे.

या पुस्तकाचा दुसरा मुद्दा असा की, यातील आप्पासाहेबांनी काही वाक्ये तर थेट काळजाला भिडतात:

१) कशासाठी जगतो आहोत आम्ही? जगावं की मरावं हा एकच सवाल आहे. २) आकाश पाठीवर घेणाऱ्या हत्तींना विचारून पाहा, तेही सांगतील, कुणीही कुणाचं नसतं. ३) अवकाशात भटकणारा एखादा अतृप्त आत्मा, आमच्या वासनेच्या जिन्न्यां पृथ्वीवरच्या मातीत उतरतो आणि आम्हाला असं वाटतं की, आम्ही आई झालो! आम्ही बाप झालो! खोटं, सगळं खोटं, आम्ही फक्त जिने असतो कावेरी! फक्त जिने.

समग्र विचार केल्यावर सुद्धा 'नटसम्राट'चं अनुकरण म्हणजे आप्पासाहेबांचं अनुकरण आणि त्यामुळे वाट्याला येणारं दुःख असलं तरी प्रत्येकानं सहन करावं, असं मला वाटतं. कारण आप्पासाहेब ही त्यागाची मूर्ती आहे आणि त्याग करणारा मनुष्य सुखातही सुखी राहू शक नाही.

रक्ताच्या नात्यापेक्षा हृदयाने जोडलेली नाती कधीकधी श्रेष्ठ ठरतात. ज्या ठिकाणी स्वतः मुलगा व मुलगी आप्पांना घराबाहेर काढण्यास कमी करत नाहीत. त्याच ठिकाणी आप्पांच्या चाहत्या प्रेक्षकाने म्हणजे एका बुटपॉलिश करणाऱ्या मुलाने त्यांना आश्रय द्यावा हीच गोष्ट याचे उदाहरण आहे.

आप्पासाहेबांच्या बाबतीत जे घडलं ते कोणाच्याही बाबतीत घडलं तरी त्या व्यक्तीपुढं जगावं की मरावं? हा प्रश्न उभा राहणारच.

वाचन आहे प्रवास सुंदर, नव्या नव्या ज्ञानाचा। इतिहासाचा, साहित्याचा आणि विज्ञानाचा ॥

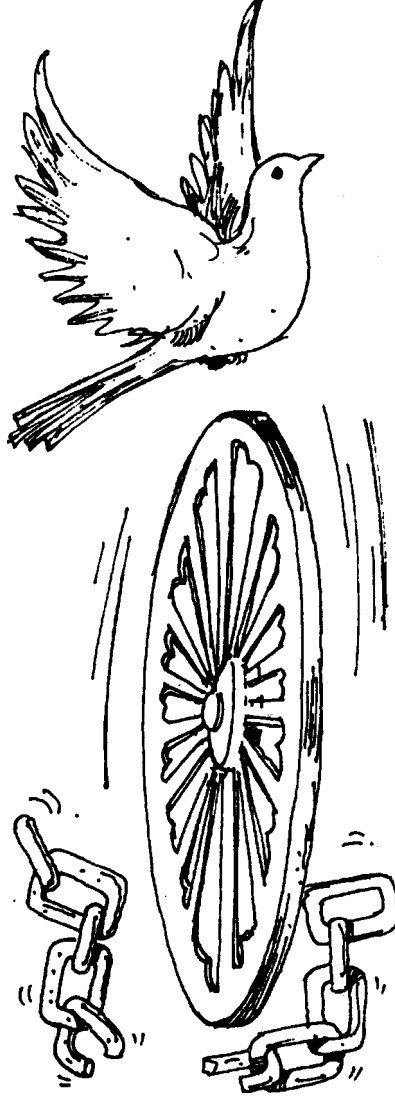
सूर्य...
शतकानुशतके आकाशात
तळपणारा, स्वयंप्रकाशी,
राजकीय स्थित्यंतराचा, उत्कर्षाचा,
अधःपतनाचा

एकमेव साक्षीदार,
जो कधीच फितूर होत नाही.
दुसरा... काळ
विश्वाच्या सान्निध्यात
आपल्या पावलाचे ठसे रोवून
उद्दामपणे श्वास घेणारा.
गतीशील काळ.
तरीही वाऱ्याची पाठ फिरावी तसा
बदलणारा,
स्वतःचे माप दुसऱ्याच्या पदरात
टाकून मोकळा.
सूर्य आणि काळ यांचा इतिहास
ज्यांना वाचता आला, त्यांच्या
मानवी मनात एक उपजत भावना
वाढीला लागली. ही उपजत भावना
म्हणजे स्वातंत्र्य.

स्वातंत्र्य...
व्यक्तीचे.
समूहाचे.
समष्टीचे.
प्रांताचे.
राष्ट्राचे.
आपल्या परमप्रिय देशाचे.
आपला देश म्हणजे 'भारतदेश'
भारत आपले राष्ट्र.
भारतमाता आपली आई.
एकोणिसाव्या शतकात आपल्या
भूमातेला पारतंत्र्याच्या शृंखलांनी
जखडले आणि अन्न, वस्त्र, निवारा या
मानवी गरजांपलीकडे जाऊन भारतीय
बाण्याच्या जनमानसात जगण्याला अर्थ
देणारी

स्वातंत्र्याचा महावृक्ष

डॉ. कल्याण इनामदार

स्वातंत्र्याची नवी गरज, नवी वृत्ती
निर्माण होऊ लागली.

खरे तर ही वृत्ती म्हणजे, तमोयुगात
मनःचक्षुंना दिसणाऱ्या ठिणग्यांचे स्वप्न
होते.

होय.

रात्रीला पडणारे प्रकाशाचे स्वप्न.

'रात्र म्हणजे नुसताच काही अंधार

नसतो स्वप्ने सुद्धा असतात मनात
तरळणारी उमलणाऱ्या फुलांसारखी
लय धरून जमल्या वेळी
डोळ्याकाठी बरळणारी'

तरीही या भयाण अंधःकारात,
स्वातंत्र्याच्या आशेचे किरण डोळ्यांच्या
पापण्यात साठवत, भारतीयांच्या नजरा
प्रकाशपर्वताकडे आगेकूच करू
लागल्या.

'आईची माया ज्यांना भरवाया घास.
काय कमी त्यांना सुखी ते जगामधे
खास.'

अशा भारत मातेच्या पोटी
असणाऱ्या दृढ विश्वासाने भारतीयांची
असंख्य पाऊले मायभूमीच्या
स्वातंत्र्यासाठी पुढे पडत होती.

पारतंत्र्यात इंग्रजी अंमलाची गुलामी
'स्वत्व' जोपासणाऱ्या हिंदूना असह्य
होऊ लागली.

आईच्या, भूमातेच्या पायातील
शृंखला डोळ्यांसमोर येताच हिंदूंच्या
पोटात सुखासमाधानाचा घास जाईनासा
झाला.

घासच काय...

पण पारतंत्र्यात घेतलेला प्रत्येक
श्वासही त्यांची मने पोखरू लागला.

आई म्हणजे देश.

आई म्हणजे धर्म.

आई म्हणजे वंश.

आई म्हणजे सर्वस्व.

या सर्वस्वाची होळी पाहणे तिच्या
कोट्यावधी पुत्रांना एक प्रकारची
शिक्षाच होऊन बसली.

स्वातंत्र्य भारत स्वतंत्र राहो हाच अमुचा व्यास, गतकाळाचे वैभव अमुचे विसरू कसा इतिहास.

ही शिक्षा किती काळ भोगायची?
किती वेळा गुदमरून ठेवायचा
आपल्यातील श्वास आपणच?
कितीसे गांजायायचे हवेत
विरणाच्या हाकांना?

प्रश्न.

प्रश्न.

आणि प्रश्न.

सगळे प्रश्नच प्रश्न.

‘प्रश्न सखा...’

प्रश्न मुका...’

‘प्रश्नांच्याच आणा भाका...!’

अशा वांझोट्या प्रश्नांना कवटाळून
बसण्यापेक्षा उत्तराची, प्रत्यक्ष कृतीची
गरज लोकांना वाटू लागली.

तलवार आहे.

धारही आहे.

पण म्यानातून काढल्याशिवाय तिचे
सामर्थ्य. तिचा गुणधर्म कळणार तो
कसा!

स्वातंत्र्यासाठी आता शक्तिप्रदर्शन
करणे क्रमप्राप्त आहे. याची हिंदू हृदयांना
एकसमयवच्छेदेकरून जाणीव झाली.

स्वातंत्र्य.

पारतंत्र्य...

पुन्हा स्वातंत्र्य.

अशी इतिहासाची पुनरावृत्ती
लोकांच्या नजरेत होतीच.

पृथ्वीवर घडलेल्या रामायण,
महाभारताचे युगप्रवर्तन त्यांना ज्ञात होते.

बालवयात सुष्ट-दुष्टांच्या
कसोटीला उतरून ज्ञानदेवांनी लौकिक
पातळीवर लढलेला अध्यात्माचा
लढाआणि त्यांचे कर्तृत्व हिंदूंच्या
नसानसांना परिचित होते.

जातीजातीचे अंगरखे विसरून
मानव जातीच्या उद्धारसाठी संतांनी

अंगिकारलेली अध्यात्मिक आणि
राजकीय लोकशाहीची पारायणे
असंख्यांना उत्तेजित करत होती. याच
पार्श्वभूमीवर

‘काय हवे ते मला कळेना

कुठे असे ते मज गवसेना

काय कुठेच्या घन अंधारी

जे आहे ते... तेहि दिसना’

अशी काही अवस्था, पारतंत्र्यात
दिवस काढणाऱ्या कोट्यावधी माणसात
पोकळी निर्माण होत नसतानाच इ. स.
१८७९ मध्ये वासुदेव बळवंत फडके या
क्रातिवीराने इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र व
संघटित बंड करण्याचा प्रयत्न केला.

शहीद भगतसिंग, चाफेकर बंधुंनी
स्वातंत्र्यास्तव आत्मार्पण केले.

‘स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क
आहे आणि मीतो मिळवणारच’

अशी लोकमान्य टिळकांची
सिंहगर्जना राष्ट्रभर घुमू लागली.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या संपूर्ण
राष्ट्रवादी मनाला राष्ट्रबाह्य समुद्रातील
पाण्याचा स्पर्शही असह्य होऊ लागला.

‘ने मजसी ने परत मातृभूमिला

सागरा प्राण तळमळला...’

अशी सागराला केलेली आर्त
विनवणी स्वातंत्र्यवीरांच्या तोंडून बाहेर
पडली.

सुभाष बाबूंचे देशप्रेम ‘आझद हिंद
सेनच्या’ स्थापनेनंतर आक्रमक पवित्रा
घेऊ लागले.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी
स्वदेशीचा आग्रह धरला.

इंग्रजांविरुद्ध ‘चले जाव’ ची
चळवळ उभी केली.

लॉर्ड डफरिनच्या कारकिर्दीत इ. स.
१८८५ मध्ये ‘राष्ट्रीय सभेची’ स्थापना

झाली होतीच. विसाव्या शतकात
आठ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईला
गोवालिया टँकर काँग्रेसचे ऐतिहासिक
अधिवेशन झाले. त्या अधिवेशनात
‘‘भारत छोडकर चले जाव’ असा
इंग्रजांना आदेश देणारा ठराव मंजूर
झाला.

गांधींनी ‘करा किंवा मरा’ असा
आदेश जनतेला दिला. स्वतंत्र भारताचे
आपण नागरिक आहोत असे वागा, हे
गांधीजींनी लोकांना निश्चून सांगितले
आणि दुसरेच दिवशी काँग्रेसच्या
नेत्यांना इंग्रजांनी अटक केली. पण
अटक सत्रामुळे कुणाचेही मनोधैर्य
खचले नाही तर, नव्या आवेशाने
चळवळ उग्र स्वरूप धारण करू
लागली. फोफावू लागली.

या चळवळीत पं. जवाहरलाल
नेहरू, वल्लभभाई पटेल, राजेंद्रप्रसाद,
दादाभाई नौरोजी, फिरोजशाह मेहता,
बंकिमचंद्र चटर्जी अशा अनेक राष्ट्रीय
नेत्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी
आपल्या जीवाचे रान केले.

महात्मा गांधींच्या ‘चले जाव’
शब्दांनी प्रेरित होऊन आचार्य अत्र्यांनी
स्वातंत्र्याचे नवे स्तोत्र शब्दबद्ध केले.

‘‘चले जाव! चले जाव! चले जाव!’’

हा सारा माझा देश

माझा प्यारा देश

माझ्या प्यारा भारत देश.

राजा मी या देशाचा

मालक मी या भूमिचा

माझी शेत – माझे डोंगर

माझी गंगा – माझा सागर

हिमालयाच्या शिखरावरून

सांगू जगाला साऱ्या गर्जुनि

खबरदार जर इथे याल तर

एकच वाणी एक मनाने, आई तुझा जयजयकार करू, सर्व मिळुनि याच मंदिरी, स्वातंत्र्याचे मंत्र म्हणू.

सांडतील रक्ताचे सागर
चले जाव! चले जाव! चले
जाव!

अशी अनेक स्वातंत्र्यगीते
देशभक्तांच्या ओठावर उमटू लागली.
अंगात भिजू लागली आणि स्वातंत्र्य
प्राप्तीसाठी लढणाऱ्या लढवऱ्यांचा,
समष्टीचा एकत्रित परिणाम म्हणून की
काय...

**‘कशास आई भिजविसी डोळे,
उजळ तुझे भाल
रात्रीच्या गर्भात उद्याचा
असे उषःकाल’**

अशी स्वातंत्र्याची स्वप्नपूर्ती
हळुवारपणे दृष्टिपतात येऊ लागली.
क्रांतीचा जयजयकार होऊ लागला.

**‘गर्जा जयजयकार क्रांतीचा
गर्जा जयजयकार
अन् वज्रांचे छातीवरती
ध्या झेलून प्रहार’**

अशी चेतोहारी स्फुल्लिंग वाणी
कुसुमाग्रजांच्या समर्त लेखणीतून
प्रकटली.

बंकीमचंद्रांच्या ‘वंदे मातरम्’ ची
आवर्तने होऊ लागली. छत्रपती
शिवराय, महाराणा प्रताप, झांशीची
राणी, टिपू सुलतानासारख्या अनेकांचा
पराक्रमी इतिहास राष्ट्रप्रेमी पुरुषांना पुन्हा
एकदा स्वातंत्र्याचा इतिहास
घडवण्यासाठी स्फूर्ती देत होता.

संत कबीर, ज्ञानसूर्य ज्ञानेश्वर
महाराज, शब्दप्रभू संत तुकाराम
यांसारख्यांच्या रचनांनी पुनीत झालेले
अध्यात्मिक अधिष्ठान क्रांतिकार्यांच्या
पाठीशी उभे होते.

ही संधी साधून क्रांतिवीर
स्वातंत्र्यासाठीच्या यज्ञकुंडात उतरले-

**‘माती पेटली पेटली
आता आवरेना जाळ...
तर थांबणाऱ्या बापा
तुझे सांभाळ आभाळ...’**

अशी निर्वाणीची सूचना इंग्रजी
आमदानीला देऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीचा
लढा लढला गेला. १८८५ ते १९४७
हा कालखंड भारताच्या
स्वातंत्र्यलढ्याचा म्हणून गणला गेला.

भारतीयांना स्वातंत्र्य दृष्टीक्षेपात
दिसू लागले होते. अवकाश होता तो
फक्त काळशची काळी पाऊले पुसून
उगवणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या स्वच्छंद
पहाटेचा. आणि ही पहाट झाली १५
ऑगस्ट १९४७ ला. केवळ अंदाराची
चूळ भरून गवसलो हा पहाटेचा वारा
नव्हता, तर कित्येक हातांनी आयुष्यभर
अंदार पाखडून राष्ट्राच्या माथ्यावर
अभिमानाने माळलेला हा स्वातंत्र्यसूर्य
होता.

१५ ऑगस्ट १९४७ च्या
सुवर्णक्षणी भारताच्या कुंडलीत या
देदीप्यमान स्वातंत्र्य सूर्याचे आगमन
झाले.

हा सूर्य आता आमच्या मालकीचा
आहे.

भारतीय बांधवांच्या मालकीचा!

गेलीपन्नास वर्षे धावताहेत या
स्वातंत्र्याचे घोडे अव्याहतपणे.

स्वातंत्र्य... हे नाव आहे आपण
आत्मसात केलेल्या अश्वशक्तिचे-
अश्व्याचे.

उद्या... गोड्यांच्या टापांचा
इतिहास लिहिला जाईल तेव्हा
स्वातंत्र्याचा सूर्य शतकोत्तर प्रवासाला
निघालेला दिसेल.

**‘एकजुटीचा सहकाराचा,
आम्ही घेतला वसा
एक वाहते रक्त आमचे,
जरी वेगळ्या नसा’**

सर्वधर्मसमभावाचा वसा भारतीय
संस्कृतीचा मानबिंदू आहे.

सर्व भारतीयांची प्रतिज्ञाही एकच -
भारत माझा देश आहे...

आणि...

‘जन... गण... मन’ आमचे गाणे.
हे गाणे उजेडाचे गाणे आहे. आणि
उजेड फोफावत चालला आहे.
महावृक्षासारखा!

● ●

डॉ. कल्याण इनामदार

३९/२,

अर्चना सोसा.,

सी-२७, एरंडवणे, पुणे ३८.

तुम्ही लिहा पुस्तक परिचय!

वर्ष ६ च्या दिवाळी अंकात तुम्ही या स्पर्धेबद्दल वाचलेच आहे. या स्पर्धेला तुम्ही
चांगला प्रतिसाद दिलात आणि ही स्पर्धा चालू ठेवायची विनंती केली. म्हणूनच
तुमच्यातील लेखकाला जाग ठेवण्यासाठी, आम्ही पुनः ही स्पर्धा घेत आहोत.
खाली दिलेल्या ५ पुस्तकांपैकी एका पुस्तकाचा ५०० शब्दात परिचय करून द्या.
तुमचे लेखन, छात्र प्रबाधनच्या पत्त्यावर १० मे १९९८ पूर्वी पोहोचले पाहिजे.

पुस्तकांची यादी : १) कलिका - वि. स. खांडेकर

२) बनगरवाडी - व्यंकटेश माडगूळकर, ३) तराळ - शंकरराव खरात

४) हाजीपीर - ग. प्र. प्रधान ५) अकराकोटी गॅलन पाणी - अनिल बर्वे

सदा फडकु दे निळ्या नभांगणि अमुचे राष्ट्रनिशाण। स्वातंत्र्याला अक्षय लाभो अभयाचे वरदान ॥

मे महिन्यातील कार्यक्रम

मोठ्या मुलामुलींद्वारा छोट्या मुलामुलीसाठी शिबिर घेणे : वर्षभर विविध कार्यक्रमांच्या निमित्ताने विद्यार्थ्यांचा गट तुमच्या संपर्कात आला असेल. या विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडावी, काही कौशल्या त्यांनी शिकावीत, काही अनुभव त्यांनी मिळवावेत. त्यांचा आत्मविश्वास वाढावा, सामाजिक प्रश्नांची ओळख व्हावी या दृष्टीने वर्षभर विविध कार्यक्रम सुचविले होते. ते पचनी पडायला हवे असतील तर 'जे जे आपणासी ठावे, ते ते इतरांसी शिकवावे' या समर्थ रामदासांच्या उपदेशानुसार या विद्यार्थ्यांनी त्यांच्यापेक्षा ३ ते ५ वर्षांनी लहान असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी एक शिबिर या सुट्टीमध्ये योजावे. रोज ४ तास असे ३ दिवसांचे साधारण २ री ते ५ वीच्या मुलामुलींसाठी हे शिबिर असावे. शिबिर घेणारे ७ वी ते १० वीच्या वयोगटातील किमान ५ ते ७ जण असावेत. शिबिरात काय काय घ्यायचे, त्याचे नियोजन, तपशील सर्व योजक विद्यार्थ्यांनाच चर्चा करून ठरवू दे. हस्तकौशल्य, देशभक्तीपर गीतं, कथाकथन, खेळ, नावीन्यपूर्ण स्पर्धा, बैठे खेळ, चोटी सहल इ. पैकी किंवा अन्यही काही त्यांना घेऊ दे. त्यांना अडचणी येतील तेथे मदत करावी. प्रश्न विचारून नियोजनातील त्रुटी दूर करण्यास सुचवावे. विद्यार्थी गोळा करणे, जागा ठरविणे, नाममात्र शुल्क गोळा करून त्याचा नीट हिशोब ठेवणे इ. सर्व विद्यार्थ्यांनाच करू देत. अगदी गरज पडेल तेथे आपण मदतीस जावे. शिबिर यशस्वी होईल, हा प्रयोग फसणार नाही यासाठी मात्र आपण पूर्ण सहकार्य करावे. यातून विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढेल. त्यांची शक्ती विधायक कामांसाठी वापरली जाईल. अनुभवातून खूप गोष्टी शिकायला मिळतील, समजायला लागतील. असे शिबिर झाल्यावर ह्या शिबिराचे सविस्तर वृत्त मुलांनाच लिहिण्यास सांगावे व त्याची एक प्रत पुण्याला छात्र प्रबोधनच्या कार्यालयात पाठवावी. शिबिर घेण्यासंबंधी काही अडचणी, शंका असल्यास अवश्य पत्रव्यवहार करावा. शिबिरासाठी शुभेच्छा !

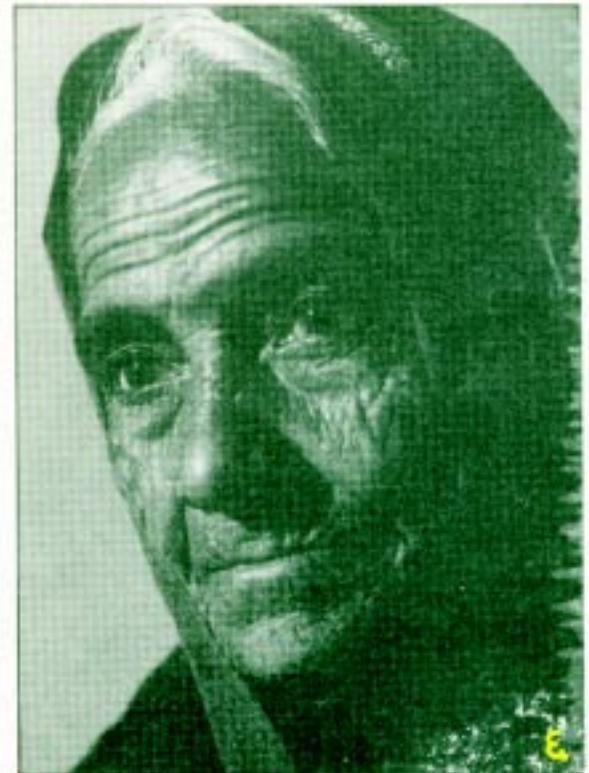
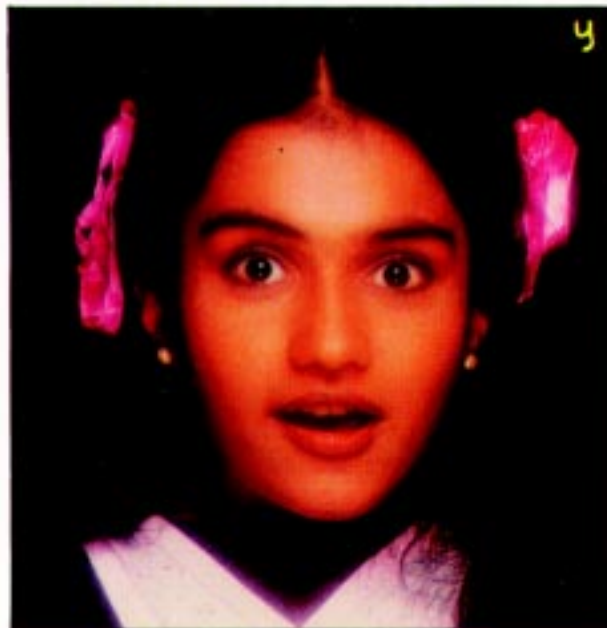
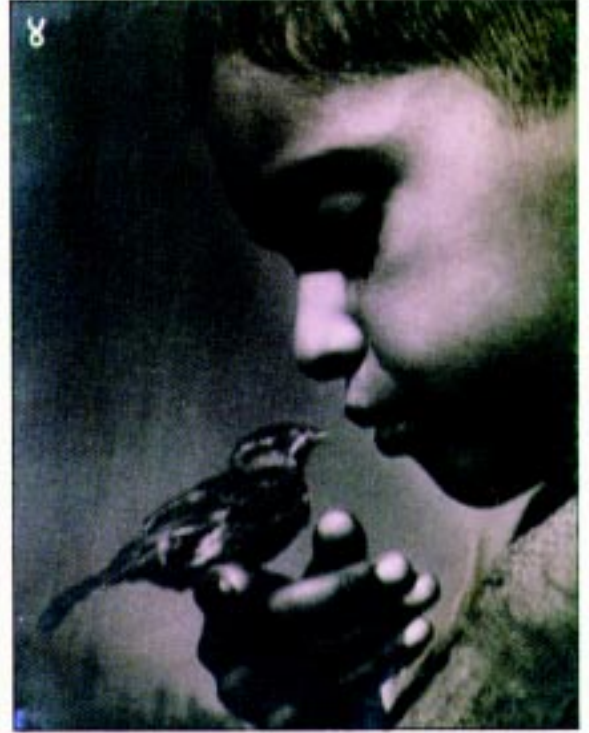
'छात्र प्रबोधन'ची स्थानिक कार्यालये

- निगडी :** ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, पेठ क्र. २५, निगडी, पुणे ४४. ☎ ७८४३८०
- सोलापूर :** ज्ञान प्रबोधिनी, बाल विकास मंदिर, डफरिन चौक, सोलापूर. ☎ ६२५७८२
- सातारा :** श्री. सतीश कुलकर्णी, प्लॉट नं. ५१, सर्व्हे नं. ३२७/१अ, अंजली कॉलनी, करंजे तर्फे, सातारा. ☎ ५०५०४
- कऱ्हाड :** श्री. दत्तात्रय ना. कुलकर्णी, नावडीकर कॉम्प्युटर ट्रेनिंग सेंटर, पंतांचा कोट, कऱ्हाड. ☎ २२५०५
- सांगली :** श्री. शैलेंद्र केळकर, ६९२ गावभाग, खाडिलकर गल्ली, सांगली. ☎ ३३१३८२
- कोल्हापूर :** डॉ. शुभांगी कुलकर्णी, आशीर्वाद हॉस्पिटल, बिनखांबी गणेश मंदिराजवळ, कोल्हापूर. ☎ ५२१५३४
- इचलकरंजी :** श्री विनायक गद्रे, वॉर्ड नं. ५, घर नं. ६७ अ, झेंडा चौक, इचलकरंजी ☎ ४२४००८
- नाशिक :** सौ. साधना गाडगीळ, रामकृष्णधाम, श्रीरामवाडी, म. गांधी रस्ता, नाशिक ☎ ५७४८३०
- ठाणे :** डॉ. अजित दातार, बी २० अहिल्या सोसा., घंटाळी रस्ता, ठाणे (प.) ☎ ५४२१०८७
- डोंबिवली :** सौ. सविता सुनील ढोणसळे, बी-१३ कॉम्प्लेक्स को. हौ. सो., टिळकनगर शाळेजवळ, डोंबिवली(पू.) ☎ ४५४६८८
- बोरिवली :** सौ. अंजली जोशी, ४०१ रमणिक टेरेस, कस्तुर पार्क, शिंपोली रोड, बोरिवली(पू.) ☎ ८९८६२५९
- पार्ले :** सौ. वसुंधरा भोसले, 'त्रिमूर्ती' प्लॉट नं. ३९, तेजपाल स्कीम, रोड नं. ३, विलेपार्ले (पू.) ☎ ८२०४०७६
- अलिबाग :** श्री. राम जोशी, १, कृष्णविहार, समर्थ नगर, पिंपळघाट, अलिबाग. ☎ २४६०३
- रत्नागिरी :** सौ. अंजली कार्लेकर, लक्ष्मीबाई लिमये चाळ, जोशी पाळंद, रत्नागिरी. ☎ २०७२४
- धुळे :** सौ. उषा पाठक, धुळे अर्बन बँक, गरूडबाग, धुळे.
- परभणी :** श्री. दिलीप राके, 'पारस' नाथनगर, परभणी.
- लातूर :** डॉ. अरूणा देवधर, विद्यानगर, विवेकानंद रुग्णालय, लातूर ☎ ४३६१४
- औरंगाबाद :** सौ. स्वाती पळसकर, सनी कॉर्नर, दुसरा मजला, पैठण गेट, औरंगाबाद. ☎ २३३२६

हे मासिक ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या मालकीचे असून मुद्रक, प्रकाशक व संपादक प्रा. महेंद्र सेठिया यांनी राष्ट्रीय सौर ११ चैत्र शके १९२०, १ एप्रिल १९९८ या दिवशी बालोद्यान प्रेस, नातुबाग, पुणे येथे छापून ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथून प्रसिद्ध केले.

फिरती डोईवरी संकटे, मार्गावरती अगणित काटे. निर्भय मन दे धीर एकटे, तुडवित कंटक मज जायचे.

या चित्रासंबंधीच्या विविध स्पर्धासाठी पात्र क्र. २ पाहा.

प्रकाशचित्रकार : चित्र ३,४,६ : डॉ. एम्. काळिटेकर

चित्र ५ : श्री. अमलेंद्र बोधरी

जननी जगन्मात की...

जननी जगन्मात की, प्रखर मातृभक्ति की,
सुप्त भावना जगाने हम चले ॥१॥

सदैव से महान जो सदैव ही महान हो,
कोटि - कोटि कंठ से अखण्ड बंध गान हो,
मातृ-भू की अमरता समृद्धि औ' अखण्डता की
शुभ कामना जगाने हम चले ॥१॥

एक माँ के पूत एक धर्म एक देश है,
फिर भी प्रेम के स्थान ईर्ष्या व द्वेष है,
सुबन्धुता व स्नेह की सुकार्य औ' सुध्येय की
स्वच्छ भावना जगाने हम चले ॥२॥

प्रान्त-भेद भाषा-भेद भेद भी अनेक है,
छिद्र-छिद्र राष्ट्र का शरीर देख खेद है,
अनेकता व भेदता से एकता अभेदता की
श्रेष्ठ भावना जगाने हम चले ॥३॥

व्यक्ति-व्यक्ति के हृदय समष्टि भाव की जगा,
सकामता व स्वार्थता के हेय भाव की मिटा
परहितों सुखों में निज के हित-सुखों को देखने की
श्रेष्ठ चाह की जगाने हम चले ॥४॥

निज सुखी कीं एक ओर छोड करके लालसा
चल पडे हैं मातृ-भू-उत्थान का ले रास्ता
श्रम से तप से त्याग से ध्येदीप जगमेगा
महान चेतना जगाने हम चले ॥५॥

संपर्क पत्ता :

संपादक, छात्र प्रबोधन

ज्ञान प्रबोधिनी, ५१०, सदाशिव पेठ,

पुणे 411 030 ☎(०२१२) ४७७६९१, ४७८०९५

कार्यालयाची वेळ : स. १० ते संध्या. ७

या अंकाची किंमत : रुपये १०/-

वार्षिक वर्गणी : रुपये १२५/-

प्रकाशन दिनांक : राष्ट्रीय सौर चैत्र ११ शके १९२०

१ एप्रिल १९९८